

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta

Katedra andragogiky a managementu vzdělávání

RIGORÓZNÍ PRÁCE

Vývoj vzdělávání dospělých na přelomu 19. a 20. století

*Development of adult education at the turn
of the 19th and 20th centuries*

Petr Nedvědický

Studijní program: Andragogika a management vzdělávání

2019

Odevzdáním této rigorózní práce s názvem *Vývoj vzdělávání dospělých na přelomu 19. a 20. století* potvrzuji, že jsem ji vypracoval samostatně za použití v práci uvedených odborných zdrojů a literatury. Dále potvrzuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

V Praze dne 21. listopadu 2019

Rád bych poděkoval pracovníkům Katedry andragogiky a managementu vzdělávání Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy za možnost konzultovat téma
mojí rigorózní práce.

ABSTRAKT

Cílem rigorózní práce je analyzovat z kulturně-historického hlediska období 1848 do 1900, resp. 1918. Dále identifikovat a charakterizovat klíčové determinanty, které ovlivnily vznik a rozvoj výchovy a vzdělávání dospělých ve středoevropském prostoru (národní emancipační hnutí, vznik tělovýchovných, zájmově-kulturních a profesních spolků a organizací, technologicko-hospodářský pokrok, rozvoj železnice, působení zdravotnických organizací). Tyto společenské hybatele pokroku a rozvoje umožnily vzniknout např. osvětě, lidovýchově a univerzitním extenzím a dalším institucionalizaci výchovy a vzdělávání dospělých. Tyto kategorie se staly základem dnešní konceptualizace vzdělávání dospělých a diferenciací (zájmové, občansko-politické a profesní vzdělávání). Práce pojednává o vzniku a vývoji profesních a zájmových organizací, které stály u zrodu institucionálního vzdělávání dospělých. To se systematicky rozvíjelo ve druhé polovině 20. století. Zásadní vliv na to měly i mezinárodní organizace (OSN, UNESCO, OECD a Rada Evropy) podporující koncept celoživotního učení. Jednotlivé kapitoly charakterizují klíčové fenomény výchovy a vzdělávání dospělých s důrazem na širší kulturně-sociální a antropologický kontext. Zvláštní pozornost je věnována propracovanému a ucelenému systému vzdělávání Tomáše Bati. Technický pokrok ve vztahu ke vzdělávání dospělých je demonstrován zejména na rozvoji železnic a dopravy, elektrifikaci, urbanizaci, průmyslové výrobě. Vedle těchto tvrdých kategorií stojí člověk, nositel pokroku a hybatel transferu znalostí a vědomostí, později též kompetencí. Člověk díky humanitnímu (demokratizačnímu) vzdělávání a jeho rozšíření mezi všechny sociální skupiny udělal další významný krok v historii lidstva.

KLÍČOVÁ SLOVA

andragogické teorie, teorie výchovy a vzdělávání dospělých, osvěta, lidovýchova, univerzitní extenze, národní obrození, institucionalizace vzdělávání dospělých

ABSTRACT

The aim of the thesis is to analyze from the cultural and historical point of view the period from 1848 to 1900, including 1918. Further, to identify and characterize the key determinants that influenced the origin and development of adult education and education in the Central European space (national emancipation movement, formation of physical education, interest-cultural and professional associations and organizations, technological and economic progress, railway development, health organizations). These social drivers of progress and development have led to the emergence, for example, of education, folk and university extensions, and the further institutionalization of adult education. These categories have become the basis of today's conceptualization of adult education and differentiation (interest, civic, political and vocational education). These social drivers of progress and development have made it possible, for example, to raise awareness, popular and university extensions and further institutionalize adult education. These categories have become the basis of today's conceptualization of adult education and differentiation (leisure, civic and professional education). The work deals with the emergence and development of professional and interest organizations that were at the birth of institutional adult education. It developed systematically in the second half of the 20th century. International organizations (UN, UNESCO, OECD and the Council of Europe) supporting the concept of lifelong learning have also had a major impact. Individual chapters characterize key phenomena of adult education with emphasis on broader cultural-social and anthropological context. Special attention is paid to the sophisticated and comprehensive education system of Tomas Bata. Technical progress in relation to adult education is demonstrated in particular in the development of railways and transport, electrification, urbanization, industrial production. Next to these hard categories are man, the bearer of progress, and the driver of knowledge and knowledge transfer, and later also of competence. Thanks to humanitarian (democratization) education and its spread among all social groups, man has taken another important step in the history of mankind.

KEY WORDS

andragogical theories, theory of education and adult education, education of the public, folk education, university extensions, national revival, institutionalization of adult education

OBSAH

ÚVOD	7
1. KULTURNÍ FAKTORY OVLIVŇUJÍ VZDĚLÁVÁNÍ DOSPĚLÝCH	
NA PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ	11
1.1 Historická a kulturně-antropologický východiska	11
1.1 Hlavní rysy vývoje českých zemí na přelomu 19. a 20. století	13
2. NÁRODNÍ EMANCIPAČNÍ HNUTÍ	17
2.1 Hnutí za práva žen	17
3. VÝZNAM SPOLKŮ A SPOLKOVÉHO ŽIVOTA PRO ROZVOJ	
VZDĚLÁVÁNÍ DOSPĚLÝCH	20
3.1 Zrod spolkového života na území Koruny království českého	20
3.2 Tělovýchovné, zájmově-kulturní a profesní spolky a organizace	22
3.3 Zdravotnické organizace	23
3.4 Rozvoj spolků v 19. století a jeho státní (ne)podpora	31
3.5 Zlatý věk spolkového života	37
3.6 Spolkový život v Československu po roce 1918	45
3.7 Amatérské divadlo a jeho význam pro vzdělávání dospělých	49
3.8 Sokol a další tělovýchovné spolky	55
4. PROBLEMATIKA FORMÁLNÍHO A NEFORMÁLNÍHO VZDĚLÁVÁNÍ	
NA PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ	61
4.1 Školství na přelomu 19. a 20. století	61
4.2 Specifika výchovy a vzdělávání dospělých	65
4.3 Klíčové faktory ovlivňující vzdělávání dospělých	70
5. TECHNOLOGICKÝ A HOSPODÁŘSKÝ POKROK	73
5.1 Systemizace podnikového vzdělávání po 2. světové válce	73
5.2 Rozvoj a výstavba železnice	74
5.3 Elektrifikace měst a průmyslu	78
5.4 Počátky silniční dopravy	81
Závěr	83
Shrnutí	85
Použitá literatura a zdroje	87

ÚVOD

Kultura běžného života, někdy též označovaná jako každodennost, je jedním z východisek pro charakteristiku výchovy a vzdělávání dospělých na přelomu 19. a 20. století. Cílem předložené rigorózní práce je analyzovat z kulturně-historického hlediska období začínající rokem 1848 do vzniku samostatného Československa v roce 1918. Dále identifikovat, charakterizovat a konceptualizovat klíčové determinanty, které ovlivnily vznik a rozvoj výchovy a vzdělávání dospělých ve středoevropském prostoru. Zejména se jednalo o národní emancipační hnutí, vznik tělovýchovných, zájmově-kulturních a profesních spolků a organizací, technologicko-hospodářský pokrok, rozvoj železnice, působení zdravotnických organizací atd. Tyto společenské hybatele pokroku a rozvoje umožnily vzniknout prvním andragogickým koncepcím, např. osvětě, lidovýchově a univerzitním extenzím. Zásadní pro rozvoj andragogického myšlení je rovněž probíhající institucionalizace výchovy a vzdělávání dospělých. Tyto kategorie se podle Vetešky (2017 a 2019) staly základem dnešní konceptualizace vzdělávání dospělých a diferenciací, která objektivizovala perspektivy vývoje a rozvoje v kulturně-antropologickém kontextu (viz současné pojetí a rekonceptualizace zájmového, občansko-politického a profesního vzdělávání s nově modelovaným kurikulem, které vychází z teorie, resp. paradigmatu celoživotního učení).

Identifikace klíčových faktorů, které determinovaly další vývoj oblasti výchovy a vzdělávání dospělých, je zásadní pro strukturu a obsah této práce. Na základě obsahové analýzy, analýzy dobových dokumentů a dalších primárních i sekundárních zdrojů byly stanoveny signifikantní faktory, které stály u zrodu institucionalizované (tj. organizované a formalizované) oblasti vzdělávání dospělých, která se začala systematicky vyčleňovat z pedagogiky.

Mezi klíčové faktory patří:

- rozvoj sportu a tělovýchovy,
- osvětová činnost,
- popularizační a lidovýchovná činnost,
- spolková činnost a sdružování jedinců v naučných společnostech,
- kvalifikační rozvoj pracovníků v kontextu průmyslu.

Podobnou strukturaci výchozích témat pro sledované období nalezneme u Vetešky (2017), který identifikoval lidovou výchovu (lidovýchovu), osvětu a podporu národní svébytnosti a popularizaci a rozvoj vědy. „Andragogika jako moderní věda stavěla na několika historických pilířích, které determinovaly sociální a hospodářský rozvoj společnosti na přelomu 19. a 20. století...“ (Veteška, 2017, s. 18).

Práce popisuje jednak historické události vymezeného období, jednak – částečně – stav školství, které mělo vliv na další formování principů vzdělanosti zahrnující různé cílové skupiny. V této době vzniká nová možnost vzdělávat se v různých společenských a hospodářsko-technických oblastech, rezonují i nové možnosti specifického vzdělávání. Najdeme první systémové snahy o vzdělávání dívek, které bylo v tu dobu emancipační a v úplném zárodku. V dalších kapitolách této práce jsou nastíněny i požadavky na vzdělávání dospělých tak, jak je vnímá dnešní andragogika, a dále už je popisován každý jednotlivý faktor (např. aspekty technologického a hospodářského pokroku, oblast snahy bojovat za národní samostatnost, rozvoj českého jazyka a nezávislost na Rakousko-uherské monarchii).

Výše uvedené oblasti ukazují na zásadní vliv kultury a hospodářský pokrok, který můžeme na konci 19. století na území dnešní České republiky pozorovat. Sociologickou optikou viděno lze konstatovat, že dochází i ke stratifikaci obyvatelstva, mění se její struktura a pracovní síla. Sociální stratifikace, tj. heterogenní rozvrstvení společnosti, přispěla také k urbanizaci. Stěhování z venkova do měst, vyšší nároky na bydlení spojené s hygienickými požadavky, pokrok v medicíně, rozvoj dopravy (zejm. železnic), vznik nových škol (vč. gymnázií), výstavba velkých, moderně vybavených budov pro veřejný (státní) sektor byly prostředky pokroku a rozvoje společnosti, které pochopitelně určovaly i požadavky na cíle a obsah vzdělávání dospělých.

Z dnešního pohledu je zřejmé, že celoživotní vzdělávání je cestou, jak zajistit nejen trvalou konkurenceschopnost na trhu práce, schopnost udržet si a vylepšovat svoji osobní pracovní pozici, ale také umožnit člověku držet „krok s dobou“, zajistit mu schopnost ovládat techniku a žít plnohodnotný život. Zvláštní důraz je kladen na získávání a rozvíjení digitálních, finančních a sociálních kompetencí.

Pokud se ale zamyslíme, ne vždy to bylo stejné. Byly doby, kdy lidé nepotřebovali neustále a v tak krátkém čase získávat nové informace. Naopak jim po celý život stačilo to, co se naučili během svého prvního (tj. počátečního, formálního) vzdělávání v mladém věku. Po zbytek svého života jen praktikovali to, co se kdysi naučili. Tento přístup se začal měnit v období, které lze označit jako technickou revoluci, období, ve kterém se technika začala ve velkém prosazovat do našich životů, a období, kdy vývoj lidstva začal jít dopředu poměrně překotně a rychle, takže během svého života jedinec zaznamenal velkou řadu technických, technologických i společenských změn.

První technická revoluce přišla s objevem parního stroje na konci 18. století a od té doby lidstvo zažilo další tři. Tato práce s názvem „Vývoj vzdělávání dospělých na přelomu 19. a 20. století“ si klade za cíl na území českých zemí analyzovat z kulturně-spoločenského a historického hlediska období let 1848 až 1918 a charakterizovat klíčové faktory, které ovlivnily vznik a rozvoj výchovy a vzdělávání dospělých ve středoevropském prostoru.

Práce je analyticko-popisná, založená na komparaci a sumarizaci zdrojů, které vedou k charakteristice období přelomu 19. a 20. století z pohledu andragogiky a formování vzdělávání dospělých vzhledem k potřebám společnosti, která na základě technologických změn potřebuje dostatečnou zásobu pracovníků s rozhledem a schopnostmi reagovat na nové podněty, které doba vyžaduje. Po první světové válce se Rakousko-Uhersko ocitlo v pozici poražené mocnosti, následně došlo ke vzniku nových státních celků, vč. Československa. Právě vznikem samostatného státu také končí období sledované předloženou rigorózní prací, i když některé významné aspekty, které zásadním způsobem formovaly vývoj výchovy a vzdělávání dospělých, mohou být analyzovány s přesahem až do období 30. a 40. let 20. století. Protože právě období začínající po 2. světové válce je zcela zásadní pro konceptualizaci teorií vzdělávání dospělých a pro operacionalizaci klíčových andragogických pojmů a jejich vztahu.

Již v první polovině 19. století můžeme zaznamenat systematické snahy o rozvoj vzdělávání dospělých (někdy též výchovu a vzdělávání dospělých). V tomto období nabývají na intenzitě nejružnější aktivity profesního charakteru, zájmového a občanského.

Ty úzce souvisely se zájmem o vzdělávání a celkový rozvoj obyvatelstva, tedy jak dětí, tak i dospělých.

Tyto aktivity vycházely z proměny ekonomicko-společenských i politických vztahů v rámci rodících se moderních států. V předložené rigorózní práci zaměříme pozornost také na analýzu společensko-politické situace na území českých zemí, které v obecném pohledu z kontextu evropského vývoje nikterak mimořádně nevyčnívají. Sledovat budeme vývoj a význam spolkového a profesního života pro rozvoj vzdělanosti s důrazem na rozvoj vzdělávání dospělých a celkovou kultivaci společnosti.

Vedle vzdělávání zaměřeného na kulturní, náboženské, politické a další oblasti se podle Vetešky (2017) velmi intenzivně rozvíjelo i vzdělávání v podnicích a vzdělávání živnostníků. Pro rozvoj průmyslu je signifikantní vzdělávání pracovníků. Jako příklad můžeme uvést velmi propracovaný systém výchovy a vzdělávání v podniku Baťa ve Zlíně, který založil podnikatel Tomáš Baťa (1876–1932). Ten položil základy podnikového (firemního) vzdělávání ve střední Evropě a stál vedle průkopníků vědeckého managementu – řízení lidí. Je považován za jednoho z klíčových aktérů této vývojové etapy managementu. Vznik takto organizovaného podnikového vzdělávacího systému založeného na vlastní školní instituci je datován do roku 1925; byl první svého druhu nejen v Československu, ale i na mezinárodní úrovni (Veteška, 2017).

Práce měla také za cíl identifikovat klíčové fenomény, které stály u zrodu systematického (celoživotního) vzdělávání a charakterizovat kořeny moderního andragogického myšlení a poznání.

Poznámka: názvy spolků a organizací jsou uváděny kurzívou.

1. KULTURNÍ FAKTORY OVLIVŇUJÍ VZDĚLÁVÁNÍ DOSPĚLÝCH NA PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ

1.1 Historická a kulturně-antropologický východiska

V roce 1848 byly české země součástí Habsburské monarchie, přičemž v tomto roce ukončuje svoji vládu Ferdinand I. Monarchii lze považovat do tohoto roku za zemi, která (spolu s Pruskem a Ruskem) si zachovávala jistý konzervativní pořádek. Vláda si počínala absolutisticky, setrvačně a nepřipouštěla žádné ústavní experimenty. Až počátkem 40. let 19. století se však začínaly poměry měnit, což dokládá například i to, že se v tomto období stala jednacím řečí uherského sněmu (mimo jiné) také maďarština (Pánek a Tůma, 2018).

Rok 1848, stejně jako i jinde v Evropě, přinesl události, které byly velmi významné nejen pro Habsburskou monarchii, ale i české země: „došlo v Čechách k pokusu o revoluční zvrát poměrů. Revoluce byla poražena vojenskou silou, ale přesto bylo významné, že byly jasně formulovány její požadavky: státoprávní (samostatnost Čech v rámci Rakouska), národnostní (rovnoprávnost češtiny a němčiny v úřadech a na školách), liberální (svoboda tisku, zrušení cenzury, svoboda shromažďování), sociální (zrušení roboty, zlepšení postavení dělníků).“ (Ovečka, 2011, s. 31).

Přestože v Čechách ke zvrátu poměrů nedošlo, měly události v dalších zemích Habsburské monarchie svůj vliv na další její fungování. Roku 1848 byla podle Jindry a Jakubce (2015) vydána první rakouská ústava a další zákon měl projednat první zvolený zákonodárský sbor, tedy se začínalo prosazovat spíše parlamentní řízení. Dochází k abdikaci Ferdinanda I. a na trůn usedá František Josef I. Po upevnění pozice nového panovníka je vydána tzv. Stadionova ústava (Olomouc 1848) a rakouské mocnářství se kolem roku 1851 vrací k absolutismu. Toto období bývá označováno jako Bachův absolutismus, podle ministra Alexandra Bacha, a trvá cca do roku 1860. V rámci této vlády jsou vydány předpisy, které se dotýkají snad každé oblasti života. Tyto předpisy z valné většiny zůstávají v platnosti do konce monarchie a některé přetrvaly i na území ČSR až do poloviny 20. století (Jindra a Jakubec, 2015, s. 58).

V rámci českých zemí probíhal proces tříbení české a německé společnosti. Tento proces je označován jako „České národní obrození“ a je „nerozlučně spjat se jmény František Palacký, Karel Havlíček Borovský, František Ladislav Rieger atd.“ (Pánek a Tůma, 2018, s. 328). Národní obrození přitom bylo od počátku dost zřetelně vymezené nejen jazykově, ale i kulturně a sociálně (Veteška, 2019). Do národních snah se příliš nezapojovala šlechta, která tíhla spíše k vlastenectví zemskému, nikoli jazykově-kulturnímu. Později, od 30. let 19. století, pak její podpora ještě více slábla a dále se prohlubovala propast mezi šlechtou a sílící českou měšťanskou inteligencí (Bednařík, Jiráek a Köpplová, 2011, s. 70).

Později došlo k dělení na názorové frakce. V 60. letech 19. století dochází k polarizaci české politiky. Existují zde tzv. staročesi (tj. zastánci pasivní rezistence, např. Palacký a Rieger), kteří reprezentovali liberálně-konzervativní síly, a tzv. mladočeši (zastánci radikálně demokratických sil, např. Grégr, Sladkovský). Zajímavé může být, že roku 1865 vydal Palacký spis (*Idea státu rakouského*), ve kterém konstatuje, že Rakousko má perspektivu jedině tehdy, bude-li federalizované.¹

O rok později pak bylo Rakousko poraženo Pruskem. Toto oslabení Rakouska využili Maďaři o rok později k prosazení tzv. rakousko-uherského vyrovnání, které přineslo vznik dvojstátí – tedy dvě země měly společného panovníka, zahraniční politiku, finance i armádu. V prosinci 1867 vyšla tzv. ústava pro Předlitavsko, která definovala Rakousko jako parlamentní monarchii a dále zaručovala občanská práva a svobody (svoboda podnikání, ochrana soukromého majetku). Mimo jiné tato ústava také zrušila církevní dohled nad školami a zavedla povinnou osmiletou školní docházku. Stále však přetrvávaly rozdíly mezi Rakouskem a mezi Uherskem. Rakousko bylo liberálnější a svobodnější, Uhry centralistické (Ovečka, 2011, s. 39). Tento stav pochopitelně oprávněně nelibě nesly české země. „Za velkou nespravedlnost považovali rakouští Slované dualismus – vznik Rakouska-Uherska v roce 1867. V západní části monarchie, kde měly převahu slovanské národy, upevnili své vůdčí postavení Němci, ve východní uherské části rozhodovali Maďaři, kterých byla polovina, a ti pak nastolili tvrdý kurz maďarizace“ (Pacner, 2018, s. 56).

¹ Dějepis. [on-line]. *Rakouská monarchie v druhé polovině 19. století*. [cit. 2019-10-20]. Dostupné z [www: https://www.dejepis.com/ucebnice/rakouska-monarchie-v-druhe-polovine-19-stoleti/](https://www.dejepis.com/ucebnice/rakouska-monarchie-v-druhe-polovine-19-stoleti/)

Češi v odporu dále pokračovali v podstatě rezignovaně, pasivně. Nicméně i tak vznikaly velké počiny, zmínit lze například začátek stavby Národního divadla v Praze roku 1868. Roku 1882 také došlo k rozdělení pražské univerzity na českou a německou. Do té doby se vyučovalo jen německy. Česky začali vyučovat mladí vědci jako například Masaryk, Gebauer či Lindner (Ovečka, 2011, s. 34). V devadesátých letech pak probíhal boj za volební právo a ve volbách roku 1897 získala v Čechách sociální demokracie třetinu hlasů, což jí dopomohlo k účasti v Říšské radě. „Přelom 19. a 20. století je spjat s bojem za všeobecné volební právo, v letech 1905–1907 boj zesílil pod vlivem zpráv o ruské revoluci. V roce 1907 byla přijata volební reforma (zavedeno rovné volební právo – ne však všeobecné (to až 1918). Poměry před první světovou válkou byly nestabilní. Od roku 1894 do 1914 byla patnáctkrát vyměněna vláda, problémem byla nevyřešená národnostní otázka.“²

Po první světové válce se Rakousko-Uhersko ocitlo v pozici poražené mocnosti. To umožnilo zánik monarchie a také vznik Československa.

1.2 Hlavní rysy vývoje českých zemí na přelomu 19. a 20. století

V daném časovém úseku došlo k vývoji, který lze popsat jako rychlý a široký. Byly položeny základy českého hospodářství s nadnárodním významem, jelikož Češi měli svůj zásadní vliv na to, že hospodářský růst celé monarchie nabyl trvale udržitelného růstu. České země se staly druhým největším „průmyslovým národem“ monarchie (Jindra a Jakubec, 2015, s. 34). Důvody, které jsou za takto významným růstem, lze spatřovat v demografických, sociálních, industrializačních i podnikatelských faktorech (Veteška, 2019).

Počet obyvatel českých zemí poměrně rychle rostl. V období mezi roky 1819 až 1913 se tento počet dokonce zdvojnásobil (obrázek 1), přičemž „tento růst doprovázel příznivý vývoj i dalších demografických ukazatelů, jako je například natalita či mortalita“ (Jindra a Jakubec, 2015, s. 34).

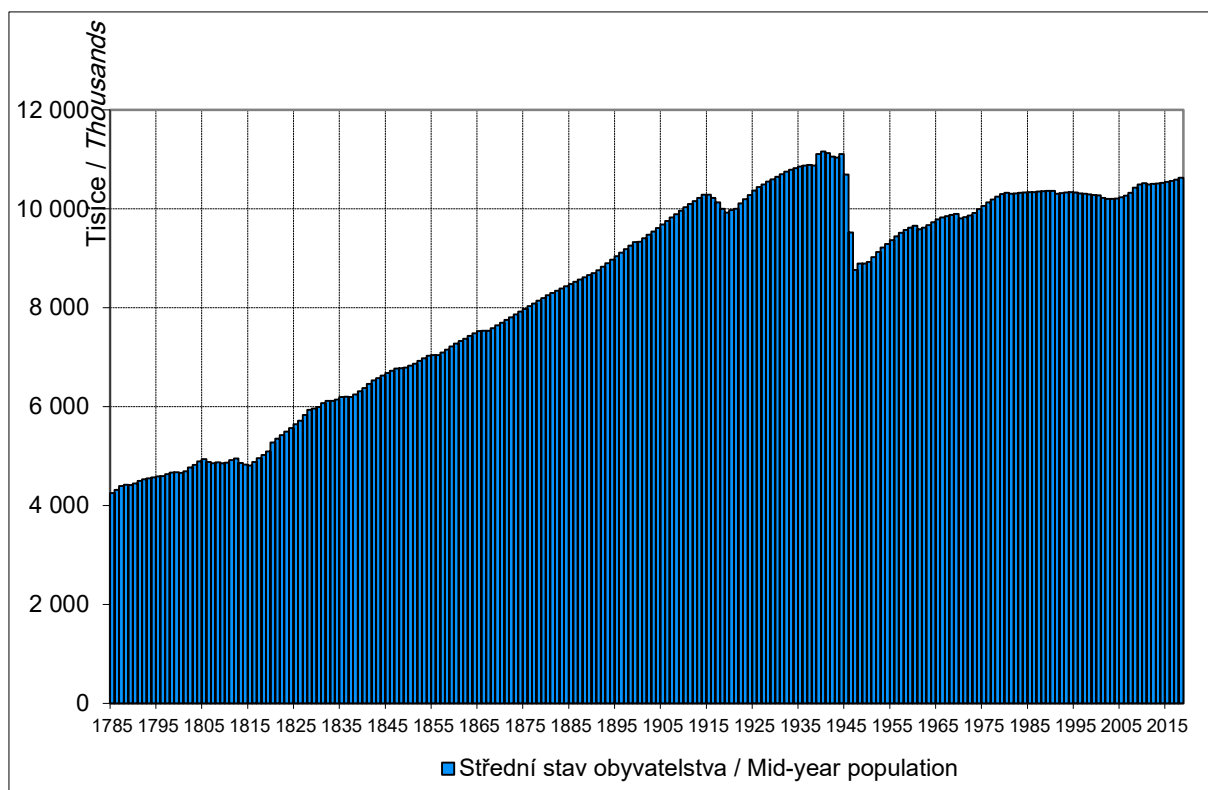
² Dějepis. [on-line]. *Rakouská monarchie v druhé polovině 19. století*. [cit. 2019-10-20]. Dostupné z [www: https://www.dejepis.com/ucebnice/rakouska-monarchie-v-druhe-polovine-19-stoleti/](https://www.dejepis.com/ucebnice/rakouska-monarchie-v-druhe-polovine-19-stoleti/)

Vliv má řada faktorů, zmínit lze ale také stále se zlepšující zdravotní péči nebo také zvýšení zájmu zavádět „hygienická opatření jako prevenci přenosu chorob, stejně jako rozhodnutí budovat vodovodní a kanalizační sítě“ (Efmerová, 1998, s. 321). Mezi dvěma světovými válkami vzniklo podle Dugace (2012) v Evropě a severní Americe inovativní hnutí tzv. veřejné výchovy ke zdraví. Hlavním cílem byl rozvoj kompetencí v oblasti zdraví u dospělých lidí žijících zejména na venkově. Tento výchovně-vzdělávací program byl v meziválečném období považován za nejpokročilejší v oblasti lidové výchovy dospělých směřující ke zdraví a stal se vzorem vzdělávání pro odborníky z celého světa (Dugac, 2011).

Tzv. *program lidové výchovy dospělých ke zdraví* byl iniciován skupinou lékařů orientovaných na sociální lékařství (Veteška, 2019). V Československu se do něj zapojila mj. Alice Masaryková. Později se programu aktivně účastnily i jiné profese jako učitelé, technici, umělci a další. Program podle Dugace (2012) překonal všechny předchozí snahy o zdravotní výchovu, protože se snažil být intenzivní, kontinuální a používal některé úplně nové androdidaktické metody (např. využití nových edukačních technologií, jako promítání vzdělávacích filmů a instruktáž, prováděná v rámci besed a setkání s obyvateli). Naprosto novou a inovativní metodou byla práce místních dospělých lidí se specialisty, aby řešili relevantní místní zdravotní, výchovné a sociální problémy (Dugac, 2012). Tato metoda učinila krok od jednoduchého přenosu znalostí a dovedností k systematickému vzdělávání dospělých a dala koncepční základy prevence. Ovlivnila rozvoj kompetencí a přijetí nových vzorců chování a návyků a zdravotních přístupů. Společná práce expertů a místní komunity se stala základem dnešní práce v malých skupinách a celé řady kooperativních vzdělávacích metod (Dugac, 2012).

Stejně tak lze říci, že pomoc lékaře se stala dostupnou pro širší vrstvy obyvatel, zejména díky uzákonění povinného úrazového a zdravotního pojištění, k čemuž došlo v roce 1888. „Povinné nemocenské pojištění se vztahovalo na všechny dělníky a úředníky povinně pojištěné proti úrazu v podnicích spadajících pod živnostenský řád. Pokud se týká dovolené na zotavenou, v českých zemích se jí na přelomu 19. a 20. století dostalo jen kvalifikovaným dělníkům, tzv. dělnické aristokracii. Všeobecná úprava dovolené v délce šest až osm pracovních dnů byla právně zakotvena až v dobách první Československé republiky.“ (Lenderová, Jiránek a Macková, 2017, s. 106).

Obrázek 1: Vývoj počtu obyvatel v českých zemích v letech 1785 až 2018

Zdroj: ČSÚ (2018)³

Na formování sociální struktury společnosti působil vliv snah o emancipaci českého národa v oblasti kulturně-jazykové, politické i hospodářské. Silnou sociální skupinou byla aristokracie, přestože byla poměrně málo početná. Zrušením roboty získala šlechta finance (za vykoupení z roboty přineslo celkem 72,3 milionu zlatých) k modernizaci velkostatků, ale také k investicím do průmyslu, do bank, železnic a podobně. Pro velkou část šlechty bylo podnikání hlavní činností, které se věnovala až do konce habsburské říše. Na venkově pak bylo nejsilnější skupinou rolnictvo a sedláci (včetně agrární buržoazie). V tomto období byly všechny úrodné oblasti země v rukou Čechů, přičemž valná většina těchto sedláků patřila k nejhorlivějším zastáncům myšlenky národního obrození. Poté, co bylo zavedeno obecní právo, pak mnoho členů z těchto skupin obsadilo i pozice v komunální správě. Další významnou sociální skupinou bylo měšťanstvo, které zaujímalo pozice jak v průmyslu, obchodu, tak i v bankovníctví a

³ ČSÚ. Český statistický úřad. [on-line]. *Graf: Počet obyvatel 1785 – 2018*. [cit. 2019-09-20]. Dostupné online na https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu.

podobně. „Pro mladý český národ bylo mimoto velmi důležité mít co možná širokou vzdělanou elitu, jež se v moderní terminologii označuje jako vzdělanecké měšťanstvo. Proto sehrál v procesu národního obrození volný přístup ke školnímu vzdělání klíčovou úlohu. Jakmile se tedy v Rakousku prosadila všeobecná školní povinnost a výuka mohla být alespoň na národních školách prováděna v mateřském jazyce, dostali se Češi během jednoho století na špici nejvíce alfabetyckých národů habsburské říše, a v tomto ohledu předstihli dokonce i české Němce.“ (Jindra a Jakubec, 2015, s. 39).

V tomto období se tedy v českých zemích vytvořila nejen moderně diferencovaná společnost, ale také národ západně orientovaný a kulturně vyspělý s velkou vahou v životě monarchie, která byla vyšší, než byl celkový podíl na počtu obyvatel. „Nicméně váha národa neodpovídala nízkému zastoupení v jednotlivých úřadech či správních radách“ (Jindra a Jakubec, 2015, s. 41).

Souvislost s rozvojem průmyslu má také sílíci urbanizace, v rámci které dochází k významnému přesunu venkovského obyvatelstva do měst. „To se dělo především v rámci měst, která byla centry oblastí, tedy například velký přírůstek zaznamenala samozřejmě Praha, dále také Liberec, Plzeň, Ostrava, Kladno a další“ (Efmerová, 1998, s. 153). Přesto urbanizace probíhala pomaleji ve srovnání se západoněmeckými městy. Navíc výstavba probíhala v nepoměru k přírůstku obyvatel. „Zatímco nová výstavba v průběhu let 1880–1890 vzrostla o 7,6 %, přírůstek obyvatel byl v tomtéž období 8,1 %“ (Lenderová, Jiránek a Macková, 2017, s. 46).

V souvislosti s tím přestává být vlastnictví domu znakem dobrého postavení. To nyní podle Lenderové, Jiránka a Mackové (2017, s. 106) začalo představovat bydlení pohodlné, komfortní, klidné (s určitým respektem k soukromí) a také s odpovídajícím hygienickým zázemím (byty byly již vybaveny splachovacím záchodem, koupelnou, disponovaly moderně vybavenou kuchyní apod.).

2. NÁRODNÍ EMANCIPAČNÍ HNUTÍ

Přelom 19. a 20. století je úzce spjat s národním obrozením a národním uvědoměním. Zatímco dnes je pojem „emancipační hnutí“ vnímán především ve spojení s bojem za práva žen a s feminismem, v 19. století se jednalo o obecně hnutí směřující z vymanění se ze závislosti na monarchii a o hnutí vedoucí k uvědomění si kultury národa a národního jazyka.

Etymologický původ slova emancipace lze dohledat v latině. E-mancipare znamená propustit z područí (viz manus = ruka, capere = uchopit, držet), jinými slovy jde o to vyprostit se ze závislosti na někom nebo na něčem, získat svobodu. Z hlediska římského práva se dokonce původně jednalo o propuštění dospělého syna z moci otcovské (Zákon dvanácti desek). (Jůzl, 2015, s. 34)

2.1 Hnutí za práva žen

Snahy o emancipaci národa, o změny ve společnosti a reálně probíhající změny, které nastartovala průmyslová revoluce, musely mít svůj vliv samozřejmě i na emancipační hnutí ve smyslu boje za práva žen. *„Za základ emancipace žen ve společnosti, včetně české, lze považovat získání rovného vzdělání a rovného všeobecného volebního práva s muži. Usilovaly o to nejen ženy, ale i osvícení mužové, bez jejichž přispění by snahy o emancipaci v průběhu 18. a 19. století byly tehdejšími patriarchálními přístupy marné.“* (Jůzl, 2015, s. 35)

Prvním v Čechách, který se zasazoval o to, aby ženy nebyly vylučovány z účasti na kultuře, aby mohly získat prostředky na vzdělání a aby díky svému vzdělání mohly dosáhnout takového postavení v životě, které by jim poskytlo více práv, než k jakým je opravňovaly zákony a společenský řád, byl pedagog a spisovatel K. S. Amerling. Ten pro své myšlenky získal sestry Bohuslavu Rajskou a Johanu Fričovou. Tito tři lidé pak kolem sebe vytvořili okruh žen se stejným názorem. Cílem bylo vybudovat školu pro ženy. Amerlingovi se k roku 1843 podařilo vytvořit uskupení 35 členů, které se prezentovalo přednáškovými kurzy, nicméně brzy plány ztroskotaly a uskupení ukončilo činnost (Burešová et al., 1998, s. 77). Zmíněná Bohuslava Rajská (1817–1852) byla manželkou Františka Ladislava Čelakovského a ve své době patřila k jedněm z nejvzdělanějších českých žen. Dnes je považována za první českou učitelku a zejména o jejím vlivu na

rozvoj českého ženského hnutí lze říci, že byl opravdu velmi mimořádný. (Jůzl, 2015, s. 35)

Za významnou osobnost emancipační éry u nás je také často považována Magdalena Dobromila Rettigová. Nejen že napsala dodnes známou kuchařku, ale také založila knihovnu pro ženy, pořádala čtenářské besídky a vyučovala dívky vaření a také šití. Všechny tyto aktivity měly pro svoji dobu zvláštní budovatelský význam jak v národním smyslu, tak ve smyslu feministickém (Burešová et al., 1998, s. 78). Tato význačná česká vlastenka a buditelka se narodila v roce 1785 ve Všeradicích, okres Beroun, a zemřela v roce 1845 v Litomyšli. Pod vlivem svého manžela, Jana Aloise Sudiprava Rettiga, začala psát česky, přestože sama byla do svých osmnácti let vychovávána v jazyce německém. V kontextu národního obrození však pochopila význam češtiny a ve svých dílech ji začala používat, přičemž její sloh byl jazykově vytříbený. (Jůzl, 2015, s. 41).

Jiní autoři pak počátky ženského hnutí v našem česko-moravském prostoru spojují s dvěma podobami ženy. První z nich je již zmíněná Magdalena Dobromila Rettigová, a dle některých autorů její postava v podstatě odpovídá babičce Boženy Němcové, a ztělesňuje biedermeierovskou idylu. Druhou postavou je pak (možná paradoxně) Božena Němcová samotná. Později však, zhruba pro následující 60. až 80. léta 19. století, se jako rozhodující jeví názory Johna Stuarta Milla, resp. Harriety Millové, které si do našeho prostředí našly cestu velmi brzy a z nichž odvozovala svoji koncepci ženské svobody mimo jiné Eliška Krásnohorská (Středová et al., 2015, s. 167 a dále). Eliška Krásnohorská (1847–1926) byla česká básnířka, libretistka, spisovatelka a překladatelka. Je také označována za velmi nadanou a vzdělanou. „*Krásnohorská se zabývala českým emancipačním hnutím, byla členkou a pak i starostkou Ženského výrobního spolku českého, který v roce 1871 založila Karolina Světlá, působila jako redaktorka časopisu Ženské listy. Výrazně se zasloužila o otevření státního dívčího gymnázia, kde by dívky získaly maturitu a poté možnost studovat na univerzitě. Vzhledem k všeobecné nepřizní nakonec založila v roce 1890 první soukromé gymnázium Minerva. Eliška Krásnohorská je též autorkou jedné z prvních úvah o ženském hnutí Ženská otázka česká (1881), zabývala se i literární kritikou. Elišce Krásnohorské je třeba vzdát nejvyšší hold za zásluhy o emancipaci českých žen a jejich vzdělanostní úroveň.*“ (Jůzl, 2015, s. 42)

Emancipační hnutí se projevovala především dvěma směry. Jedním z nich byly ženské spolky, druhým školy. Například další známá osobnost, Karolina Světlá, se podílela na založení Ženského výrobního spolku českého (1871), při kterém fungovala také spolková škola se zaměřením na výuku praktických předmětů, která byla dostupná i pro dívky z chudých rodin. Spolek měl při svém založení více než tisíc členů a stejně jako ostatní ženské školy své doby neměl ambice poskytovat vyšší všeobecné vzdělání. Fungování škol bylo obvykle zaměřeno na vzdělávání s důrazem na vědomosti, které absolventka využije v rodině, například jako vychovatelka dětí. Škola Ženského výrobního spolku českého pak byla zaměřena na tzv. průmyslové vzdělávání, tedy takové vzdělávání, které připraví dívky nejen na rodinný, ale také na samostatný život. Poprvé se zde zcela jasně vyjádřilo, že škola má vést k ekonomické nezávislosti neprovdaných žen ze všech společenských vrstev. (Bahenská, 2004, s. 255)

Souběžně s touto školou existovala také tzv. Vyšší škola dívčí, ta se však orientovala na vzdělávání teoretické se zaměřením na uplatnitelnost v rámci rodiny. (Bahenská, 2004, s. 255) Také samotná ženská spolková činnost byla teprve v začátcích. Například v roce 1871 bylo v Praze celkem 427 spolků a asociací, jen osm z nich však bylo spolky ženskými. (Lenderová, 1999, s. 239). Jedním z nich byl například Americký klub dam. Tento spolek vznikl již roku 1865 z popudu Vojty Náprstka, což byl český mecenáš kultury, vědy a umění. Americký klub dam usiloval o vzdělanost českých žen, podporoval dobročinné akce, pečoval o zdokonalení výchovy dětí a podobně. Pořádal také mnoho přednášek z astronomie, medicíny, psychologie, chemie, fyziky a dalších oborů, přičemž tyto přednášky zde vedlo mnoho předních spisovatelů, profesorů či umělců. Zmínit lze nejen E. Krásnohorskou, G. Preissovou, ale také T. G. Masaryka, J. V. Sládka, J. Vrchlického a mnoho a mnoho dalších. (Němcová, 1996, s. 112)

Kromě vzdělání a pracovní uplatnitelnosti šlo také o volební právo. To od roku 1890 zhruba do roku 1979 dostávaly postupně ženy po celém světě. Nejdříve jej získaly ženy z Nového Zélandu (1889 – jedná se o první stálé volební právo). V nově vzniklém Československu pak bylo volební právo ženám přiznáno roku 1918, ovšem může být zajímavé, že až roku 1949 bylo zrušeno zákonné ustanovení z roku 1811, které stanovilo muže hlavou rodiny. (Hubinková, 2011, s. 57-67).

3. VÝZNAM SPOLKŮ A SPOLKOVÉHO ŽIVOTA PRO ROZVOJ VZDĚLÁVÁNÍ DOSPĚLÝCH

3.1 Zrod spolkového života na území Koruny království českého

Není jistě náhodou, že vznik pojmu andragogika⁴ datujeme do první půlky 19. století, v tomto období nabývají na intenzitě nejrůznější aktivity občanské společnosti, které úzce souvisely se zájmem o vzdělávání a celkový rozvoj obyvatelstva, tedy dětí i dospělých. Tyto aktivity se odvíjely z celkové proměny ekonomicko-společenských i politických vztahů v rámci rodících se moderních států. V této kapitole zaměříme pozornost na situaci na území naší země, která v obecném pohledu z kontextu evropského vývoje nikterak zásadně nevyčnívá. Sledovat budeme vývoj a přínos spolkového života pro vzdelanost s důrazem na rozvoj vzdělávání dospělých a celkovou kultivaci společnosti.

Po roce 1848 zanikla většina spolků, které byly toho revolučního roku založeny. Svůj vliv na to měl podle Altmana (1988, s. 179) tzv. Bachův absolutismus a snaha omezit zákonnou formou většinu veřejného a politického života. Poměry se pak trochu uvolnily po vydání Únorové ústavy. *„Omezující tlak absolutismu zabráňoval sice vytváření národních sdružení, ale nezabránil zvyšování občanské aktivity. To se ukázalo záhy pro přijetí Únorové ústavy v rychlém tempu rozvoje spolkové činnosti jak na straně německé, tak české. Nově zakládáné české spolky měly společný cíl: vytvářet prostředí pro společenský styk českého obyvatelstva a podporovat rozvíjení jeho vzdelanosti.“* (Altman, 1988, s. 179–180)

Pokud pomineme ženské spolky, které byly zmíněny v předchozí kapitole, tak spolky byly zakládány dle různých zájmů a v širokém spektru zaměření a samozřejmě se nejednalo výhradně o Prahu. Spolky byly zakládány bez ohledu na velikost sídla, protože šlo o komunitní setkávání. Zmínit lze například filharmonický spolek Beseda v Brně, Sokol nebo Slovanský čtenářský spolek také v Brně a nějaký spolek je možné nalézt v mnoha obcích českých zemí (Altman, 1988, s. 180).

⁴ Termín andragogika poprvé pravděpodobně užil v díle *Platonova nauka o výchově jako pedagogika pro jednotlivce a stát* (1833), jeho autorem je německý vysokoškolský pedagog a teoretik vzdělávání Alexander Kapp (1799 – 1869).

Dalších zájmově-kulturních a profesních spolků byla v českých zemích celá řada. Zmínit je možné například Slovanský čtenářský spolek v Brně. Ten byl založen roku 1861 a tehdy jeho stanovy uváděly, že cílem spolku je „čtení, hovor a zábava společenská“. Zhruba od 70. let se pak činnost spolku začala rozšiřovat a zajímat se o více okruhů společenského života, což bylo dáno tím, že pro svoji činnost spolek získal prostory v novém sídle Besedního domu a také tím, že prudce rostl počet členů spolku. Roku 1882 se spolek přejmenoval na Český čtenářský spolek a stal se spolkem, který představoval centrum národního úsilí o emancipaci českého měšťanstva v Brně (Altman, 1988). Práce spolku spočívala nejen v prosazování českých národních zájmů, ale také v zabezpečení různých forem vyžití a společenského života. Například spolek organizoval plesy a jiné zábavy. V prostorách spolku bylo možné stále číst české časopisy a noviny, diskutovat, zahrát si kulečnick či kuželky nebo karty. K upevňování vzájemných vazeb sloužily i skupiny, které se uvnitř spolku začaly tvořit podle zaměření užší části členů. Vznikaly tak právě „stolové společnosti“ (například označené jako Hafráti, Numera, Obec Šťouralov atd.). Ty zakládaly své stanovy, měly své řády i insignie, což bylo spíše parodií a zábavou členů. (Altman, 1988, s. 180)

Své spolky měli lidé v obcích celé budoucí republiky. Často se i v menších obcích našlo spolků více. Příkladem může být vzdělávací a podpůrný spolek Občansko-dělnická beseda, založený v Komárově roku 1880. K tomuto spolku přibyl o tři roky později podpůrný spolek Lidumil a o rok později pěvecký spolek Ozvěna a o další tři roky později „krejcarový“ podpůrný spolek Mikuláš. Přestože jejich náplň byla rozdílná, participace na společném životě byla často podobná a na příkladu podpůrného spolku Lidumil a pěveckého spolku Ozvěna lze i říci, že v obou případech se činnost spolku vázala i na lidovou tradici, a to bez ohledu na to, že spolek Lidumil byl výlučně dělnickým spolkem a spolek Ozvěna byl s méně výrazným zastoupením dělníků v řadách svých členů.

Spolek Lidumil svoji podpůrnou funkci naplňoval poskytováním půjček potřebným členům, poskytováním podpory v nemoci nebo podpory v období postproduktivního věku a také podpory vdovám a sirotkům. Poskytoval také příspěvek na pohřeb a příspěvek na svatbu. Dále spolek pořádal taneční zábavy, dětské dny, slavnosti, koncerty, divadelní představení či výlety. Některé akce byly pořádány současně s jinými institucemi, včetně tělovýchovných (Chvátalová, 1983).

3.2 Tělovýchovné, zájmově-kulturní a profesní spolky a organizace

Pokud již byl zmíněn Sokol, cvičení v tomto spolku bylo zahájeno v březnu 1862. U zrodu spolku stáli Miroslav Tyrš a Jindřich Fügner. Původně měl Miroslav Tyrš myšlenku na založení spolku česko-německého. Jeho plány ovšem zhatila situace, kdy se jeden německý sponzor rozhodl podpořit spolek ryze německý. Až poté Tyrš navrhl založit svébytný český tělocvičný spolek. 16. února 1862 tedy oba pánové založili Sokol Pražský, první tělocvičnou jednotu na území Rakouska-Uherska. Starostou byl zvolen Jindřich Fügner, místostarostou (později náčelníkem) Miroslav Tyrš.⁵ „*Název Sokol dal spolku Emanuel Tonner (pedagog), Fügner navrhl tykání a oslovení „bratře“ a „sestro“, Mánes navrhl kroj (garibaldiovská červená košile z Fügnerova podnětu), Josef Barák navrhl pozdrav „Nazdar!“ a Tyrš byl tvůrcem sokolských zásad: síla a mužnost, činnost a vytrvalost, láska k volnosti a vlasti, dobrovolná práce a kázeň, vzájemný bratrský vztah členů. Miroslav Tyrš je také autorem Základů tělocviku (dokončil Vilém Kurz) a hesla organizace: "Tužme se!"*"⁶

Protože stále přibývalo členů spolku a cvičení doposud probíhala jen v pronajatých prostorách, dal J. Fügner podnět ke stavbě vlastní tělocvičny, na kterou také věnoval základní finanční částku. Tato budova stojí dodnes na rohu ulic Žitná a Sokolská a také dodnes slouží svému účelu. V rámci spolku byly od jeho počátku rozdílné názory na program a zaměření. Zatímco skupina kolem Tyrše a Fügnera prosazovala hlavně cvičební náplň, ostatní členové výboru v čele s Thurn-Taxisem propagovali spíše účast na různých veřejných slavnostech a společenských událostech. Cvičební program přitom neprobíhal pouze v tělocvičně, sportovalo se i venku (například plavání, veslování, bruslení, jezdeckví) a také se pořádaly četné výlety. K tomu patřila i etická a vlastenecká výchova. Takový přístup, jako celek, pak odpovídal Tyršem vytčené ideji podle antických vzorů, tj. budování všestranné osobnosti zdatné tělesně i duševně. Činnost Sokola byla doplněna o společenský a kulturní život. Pořádaly se vzdělávací přednášky, hudební, divadelní a loutkové soubory, koncerty, plesy a zábavy. Velkou událostí v rámci spolku se stalo rozvinutí prvního praporu Sokola Pražského dne 1. června 1862. Tento prapor

⁵ Gustav Frištenský. [on-line]. *Historie Sokola*. [cit. 2019-11-02]. Dostupné online z [www: http://www.gustavfristensky.cz/zapas-a-ostatni-sporty/sokol](http://www.gustavfristensky.cz/zapas-a-ostatni-sporty/sokol)

⁶ Gustav Frištenský. [on-line]. *Historie Sokola*. [cit. 2019-11-02]. Dostupné online z [www: http://www.gustavfristensky.cz/zapas-a-ostatni-sporty/sokol](http://www.gustavfristensky.cz/zapas-a-ostatni-sporty/sokol)

namaloval na hedvábí Josef Mánes a jeho pozůstatek je dodnes uchováván. Velmi brzy, již v průběhu roku 1862, začaly vznikat další sokolské jednoty na českém venkově (v Brně, Čáslavi, Jaroměřu, Jičíně, Kolíně, Kutné Hoře, Nové Pace, Příbrami a Turnově) a přibývaly další. Založení Sokola znamenalo krok ke zvýšení národního uvědomění a vlasteneckých snah.⁷ „Období první republiky, které trvalo pouhých 20 let, přineslo Sokolu zadostiučinění za dlouhodobé usilování o naši státní samostatnost a zároveň příznivé ovzduší pro nebývalý rozvoj. Sokol se stal opravdu celonárodní organizací. Každý 15. občan byl jeho členem a celkový počet se blížil k milionu. ČOS měla již 52 žup, z toho 6 na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Rozvíjel se také cvičební proces, konaly se např. každoroční zkoušky zdatnosti pro rozřazení do družstev, vycházely téměř dvě desítky odborných časopisů, několik též pro mládež.“⁸

Při Sokole Pražském také od roku 1869 fungoval Tělocvičný spolek paní a dívek pražských. Ve výboru tohoto spolku byla manželka starosty Sokola Pražského Kateřina Fügnerová, první předsedkyní pak byla spisovatelka Žofie Podlipská, první cvičitelkou byla Klementina Hanušová.⁹

3.3 Zdravotnické organizace

V rámci nově vznikajících spolků a organizací není možné vynechat organizace zdravotnické, a to z mnoha důvodů. Jedním důvodem je samozřejmě pokrok v medicíně a osvětová činnost, která pomáhala šířit tyto poznatky, ale zapomenout nelze ani na skutečnost, že v tomto období se začal formovat Československý červený kříž (ČČK), tedy organizace fungující dodnes s velkým respektem veřejnosti (Český červený kříž).

Důvody pokroku v lékařské péči jsou historické. První lékaři (vzdělání na cizích univerzitách) se objevili na Moravě již ve 13. století, nicméně jejich počet pak v následujícím období vzrůstal velmi pomalu. Výuka lékařů na Lékařské fakultě Karlovy univerzity v Praze byla zahájena ihned po jejím otevření v roce 1348, bohužel však byl

⁷ Česká obec sokolská. [on-line]. *Historická období*. [cit. 2019-11-02]. Dostupné z [www: https://www.sokol.eu/obsah/5405/historicka-obdobi](https://www.sokol.eu/obsah/5405/historicka-obdobi)

⁸ Česká obec sokolská. [on-line]. *Historická období*. [cit. 2019-11-02]. Dostupné z [www: https://www.sokol.eu/obsah/5405/historicka-obdobi](https://www.sokol.eu/obsah/5405/historicka-obdobi)

⁹ Sokol pražský. [on-line]. *Historie*. [cit. 2019-11-02]. Dostupné z [www: http://www.sokolprazsky.cz/o-nas/historie/](http://www.sokolprazsky.cz/o-nas/historie/)

vývoj medicínského vysokého školství v následujících stoletích zastaven politickými událostmi. Jmenovat lze neklidnou dobu husitských bojů a zejména události třicetileté války, které způsobily, že řada vynikajících osobností kulturního a vědeckého života odešla do emigrace po porážce českého stavovského povstání. V polovině 17. století sice došlo k obnovení pražské lékařské fakulty, ale její výuka nedosahovala takové úrovně jako v předchozí době. První polovina 18. století znamenala proto nejhlubší pokles lékařského učení v našich zemích a tyto poměry pak zůstaly nezměněny až do příchodu Marie Terezie na rakouský trůn. V českých zemích byl v tomto období velký nedostatek kvalifikovaných zdravotníků, vč. lékařů. Napravování situace pak vzalo dalších mnoho let. Zdravotní péči často poskytovaly porodní báby a různí ranhojiči a hlavní roli hrála domácí a ambulantní léčba. Nejstarší špitály pak vznikaly v církevních zařízeních (Vargová a kol., 2010, s. 9)

Historie ČČK sahá až do roku 1868, kdy byl založen *Vlastenecký pomocný spolek pro Království české* a *Vlastenecký pomocný spolek pro Moravu*, a to (v případě spolku pro Království české) jako třináctá národní společnost Červeného kříže na světě. Oficiálním datem založení ČČK je však počátek února 1919.¹⁰

ČČK není a ani nikdy nebyl samostatnou organizací. Naopak je součástí Mezinárodního hnutí Červeného kříže a Červeného půlměsíce. Posláním tohoto mezinárodního hnutí je v „*národním i mezinárodním měřítku za všech okolností předcházet a zmírňovat lidské utrpení, chránit lidský život a zdraví a zajistit respektování lidské bytosti. Napomáhá vzájemnému porozumění, přátelství, spolupráci a trvalému míru mezi všemi národy*“ (Jukl a Majrichová, 2019, s. 8)

Pomocný spolek se především snažil pomáhat v oblasti vojenské zdravotnické služby. Šlo o zajištění rezervních lůžek, zdravotnického materiálu a personálu, včetně administrativního zabezpečení. Podpůrnou činností spolku byly charitativní akce (plesy, tomboly a veřejné sbírky a podobně). Se stejným posláním také vznikl podle Jukla a Majrichové (2019) *Dámský pomocný spolek Červeného kříže pro Království české*, přičemž v čele tohoto spolku byla kněžna Ida z Lobkovic. I tento spolek pořádal v 80.

¹⁰ Český červený kříž. [on-line]. *Vznik ČSČK a co mu předcházelo*. [cit. 2019-11-02]. Dostupné z [www: https://www.cervenykruz.eu/cz/historievznik.aspx](https://www.cervenykruz.eu/cz/historievznik.aspx)

letech 19. století kurzy pro ošetrovatelky, zdravotní sestry a porodní asistentky, ovšem pouze v němčině.¹¹

Zmínit je také vhodné, že *Výrobní spolek český* v čele se spisovatelkou Karolinou Světlou vyzval *Spolek českých lékařů*, aby mu pomohl při organizaci ošetrovatelské školy. Ta měla být první takovou školou na území Rakouska. Na základě této žádosti mnoho českých lékařů nabídlo ochotně své služby a záhy byl vypracován učební řád školy. To vedlo k otevření prvního kurzu roku 1874. Kurz měl zapsaných 11 řádných a 20 mimořádných posluchaček. Následovaly i další, nepravidelně otevírané kurzy. Doba výuky se pohybovala mezi třemi až sedmi měsíci. Kurz se potýkal s řadou problémů, například byl posluchačkám kurzu odepřen praktický výcvik. Celkový obrat pak v přípravě ošetrovatelek přinesla až blížící se první světová válka. V roce 1913 mohly absolventky zdravotnických kurzů získávat praktický výcvik v nemocnicích.¹²

Právě ve zdravotnictví se velmi úzce propojuje emancipační hnutí. Společensky přijatelné totiž bylo povolání ošetrovatelky. Toto místo dříve patřilo především řádovým sestrám, nicméně žena v tomto postavení plnila roli pomocného, nekvalifikovaného personálu a její postavení bylo spojeno s obětavostí, soucitem s trpícími, snahou pomoci. Profese lékařky však až do 60. let 19. století neexistovala. Změnu přinesly až zahraniční univerzity (v Curychu či Paříži), které začaly ke studiu medicíny ženy přijímat. I tak nebylo snadné získat rovný přístup. Například Karolina Světlá v roce 1889 spolupracovala na tom, aby získala povolení lékařské praxe Anna Bayerová. A zjevně se nejednalo o snadný úkol. Sama Karolina Světlá popisovala některé nepříjemné okamžiky: „Někteří páni doktoři dříve velmi horlivě mě pozdravující jdou teď kolem mne, jako by mne neznali“. (Bahenská a kol., 2014, s. 5)

V tomto případě hrála významnou roli v osvětě i činnost publikační v rámci ženských časopisů, kde bylo informováno o ženách, které ve zdravotnictví působí a které získaly doktorské vzdělání.

¹¹ Srov. s Klub historie Červeného kříže: Místní skupina Československého kříže, Lány [online]. *Příprava ošetrovatelek v Rakousko-Uherské monarchii*. [cit. 2019-11-03]. Dostupné z: <https://klubhistorieck.wgz.cz/rubriky/kapitoly-z-historie-cerveneho/cerveny-kriz-v-prvni-svetove/priprava-osetrovatelek-v>

¹² Klub historie Červeného kříže: Místní skupina Československého kříže, Lány [online]. *Příprava ošetrovatelek v Rakousko-Uherské monarchii*. [cit. 2019-11-03]. Dostupné z: <https://klubhistorieck.wgz.cz/rubriky/kapitoly-z-historie-cerveneho/cerveny-kriz-v-prvni-svetove/priprava-osetrovatelek-v>

O svobodném spolkovém životě v dnešním slova smyslu nemůžeme v době feudalismu hovořit, přesto i v rámci oněch malých převážně venkovských komunit jistý společenský (občanský) život vždy existoval, například řemeslníci a drobní výrobci se sdružovali v ceších¹³, které měly za úkol hájit jejich práva, ale do jisté míry i práva jejich zákazníků (tj. z dnešního pohledu v podobě jakési záruky kvality prodávaných výrobků a poskytovaných služeb). S cechy byly také spojeny různé veřejné slavnosti, péče o vdovy a sirotky, ale také určitá pravidla vzdělávání a zkoušky, které umožnily učedníkovi další profesní život, řečeno dnešní terminologií. Mistrem se ale každý stát nemohl, mezi pravidla vstupu mezi cechovní mistry patřila např. nutnost narození v manželství. Cechy představují „teoreticky vzato, tzv. korporativní typ spolčování, jehož podstatou je povinné členství na základě určitého znaku (původu, řemesla) a monopolní postavení v této oblasti“ (Rataj a Ratajová, 1998, s. 8). Členové těchto oborových (profesních) sdružení vytvořili silný mocensko-ekonomický mechanismus, tito mistři daných řemesel (odvětví) mimo jiné ovládali své učedníky, tovaryše, ale také mívali silný společensko-politický vliv na život v obci. Jestliže zpočátku napomáhali rozvoji řemesel, potažmo hospodářství země, tak se později stali brzdou volného podnikání, rodícího se kapitalismu. Cechovní svazky nelze považovat za přímé předchůdce moderních spolků, neboť členství nevznikalo zcela dobrovolně, ale z nutnosti. Protikladem korporativního spolčování cechů je „asociativní“ spolčování, které stojí na principu dobrovolnosti vstupu do spolku.

Na základě vlastního rozhodnutí jednotlivců byly již od středověku zakládány různé nadace na podporu společensky prospěšných aktivit (náboženské, charitativní, sociální). Podle Peška (2000) vždy záleželo na vrchnosti, zda existenci daného spolku schválila, dnešní právo na sdružování, které by bylo vymahatelné v období feudalismu neexistovalo. V těchto případech lze hovořit o pravých předchůdcích dnešních spolků, neboť takováto spolková činnost stála na svobodných základech na základě iniciativy „zdola“ bez zásahu státu. Nesmíme zde ovšem zapomenout připomenout pro nás, zájemce o historii, jednu nepříjemnou skutečnost. Ohromným problémem jakéhokoliv výzkumu

¹³ Cech/cechy bylo označení pro středověké a raně novověké řemeslnické nebo obchodnické sdružení, které mělo za cíl hájit práva a zájmy svých členů, dohlíželo na jakost a cenu výrobků, na výchovu učedníků a skládání mistrovských zkoušek. Cechy plnily i další úlohy, např. tzv. zastupitelské, náboženské a společenské. Rušeny začaly být ve druhé polovině 18. století a především v 19. století, neboť bránily vytváření svobodného konkurenčního prostředí a technickému rozvoji. Více viz Wikipedi – dostupné online na <https://cs.wikipedia.org/wiki/Cech>.

(středověkých) cechů, bratrstev či korporací je nedostatek dochovaných pramenů. Navíc „i tehdy, když se takové vzácné prameny dochovají, bývá to jen nepatrný zlomek celku“ (Pešek, 2000, s. 8).

Humanismus inspirovaný antikou přináší společnosti spolčování vzdělávací a vědecké, u nás na rozdíl od západní Evropy se ale uskutečňuje spíše neformálně (kruh kolem Jana Staršího Hodějovského z Hodějova ¹⁴), vědecké a podobně zaměřené akademie však zatím nevznikají. Do života předbělohorské městské společnosti výrazně a pozoruhodným způsobem zasáhla místní literátská bratrstva, která lze doložit ve sto třiceti českých a moravských městech. Jednalo se o spolky sdružující místní inteligenci a zástupce městských elit, zabývala se převážně duchovním zpěvem. Tato zbožná bratrstva „propagovala a podporovala nejen hudební kulturu, ale postupně také humanistickou filosofii a etiku, renesanční styl života, vzdělanost, školství, český jazyk, latinskou a českou literaturu, výtvarné umění a lásku k vlasti“ (Dvořák, 2000, s. 78).¹⁵ V Českém Brodě bylo bratrstvo založeno například v roce 1593, zbožnost členů dokládá citát ze zakládajících artikulí formulující cíl aktivit spolku: “pro samého Pána Boha voslovení, jeho cti a chvály zvelebení, duší našich nasycení a k věčnému nebeskému životu přihotovení“ (Dvořák, 2000, s. 84). Svůj význam si bratrstva dochovala i po zákazu činnosti protestantských církví, v období rekatolizace země, a to díky svému českému charakteru, který napomohl uchránit jazyk národa.

Postupný rozpad stavovské společnosti, probíhající od 18. století, a její přerod v moderní společnost občanskou souvisel zejména s ekonomickým (hospodářským) rozvojem ranně novověké společnosti. V tomto období vznikají první manufaktury, jejichž produkce mnohonásobně předčila možnosti výroby drobných řemeslníků. Jejich majitelé rychle nabytým bohatstvím postaveným na rozmnožování vloženého kapitálu předčí šlechtu, chtějí mít ale také její politicko-mocenský vliv, což nakonec ve Francii

¹⁴ Jan Starší Hodějovský z Hodějova (* 6. ledna 1496 tvrz Chotěřiny, nyní Kotýřina – 11. února 1566 Řepice) byl český šlechtic a humanista, mimo jiné vlastník velké knihovny. Více viz: https://cs.wikipedia.org/wiki/Jan_star%C5%A1%C3%AD_Hod%C4%Bjovsk%C3%BD_z_Hod%C4%Bjova /nahlíženo 30. 10. 2019/.

¹⁵ Citováno z pozoruhodné historické studie, která odkazuje na množství dochovaných pramenů. Více viz DVOŘÁK, M. Literátské bratrstvo v Českém Brodě v předbělohorské době. In LEDVINKA, V. a PEŠEK, J. (eds.). Od středověkých bratrstev k moderním spolkům: sborník referátů a materiálů ze 17. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, uspořádané ... ve dnech 5. a 6. října 1999 ... Praha: Scriptorium, 2000. 382 s. ISBN 80-86197-21-2.

ústí v revoluci. Souběžně se vytváří osobitý světový názor – osvícenství¹⁶, který má značný vliv na sekularizaci států a laicizaci vzdělání, což v praxi znamená, že je odstraňován dosavadní monopol církve ve vzdělávání. V Rakouské monarchii šlechta a církve ztrácí své kdysi pevné vůdčí postavení – pomalu, postupně, bez revoluce, ale nikoliv bez jejího stále patrného zasahování a ovlivňování společenských zvyklostí a pravidel. Pod vlivem osvícenství reformu absolutistického státu provádí „shora“ habsburští panovníci v čele s Marií Terezií a jejím synem Josefem II., reformují školství, vzniká tzv. tereziánský katastr, uskutečňuje se humanizace soudního systému, je zrušeno nevolnictví, vydán toleranční patent atd. „Právní normy absolutistického státu, zejména přijetí všeobecného občanského zákoníku roku 1811, působily (...) proti pozůstatkům stavovských institucí i stavovské mentality, a vytvářely tak „shora“ - přes všechny své absolutistické, monarchistické a konzervativní rysy – předpoklad pro proměnu monarchie v občanský stát, ale ještě ne samotný občanský stát“ (Malíř, 2014, s. 21). K občanské společnosti, kterou můžeme charakterizovat jako společnost plnoprávnou, tedy takovou, ve které fungují základní demokratické hodnoty – svoboda, spravedlnost a rovnost, bylo výrazně nakročeno, můžeme právem hovořit o tomto období jako o počátku naší současné demokratické éry.

Předpokladem spolkové aktivity jedince je právě určitá svoboda spojená s dostatkem potřebného volného času a ekonomické zázemí; zakladateli a členy občanských spolků tak byli zprvu především zástupci šlechty a výjimečně i měšťanstvo. „Teprve 18. století vytvořilo předpoklady pro skutečné (asociační) sdružování. Asociační princip spolčování, který v sobě obsahoval touhu po kulturní, společenské a politické emancipaci, se zrodil z myšlenek humanismu a idejí osvícenství. (...) Asociační zásady formovaly základy moderního spolkového života a významně ovlivňovaly ekonomický, sociální, kulturní, náboženský a politický život v evropských zemích“ (Malínská, 2013, s. 149).

¹⁶ Osvícenství – filosofický směr 17. až 18. století, který znamenal zásadní obrat ve vývoji evropského myšlení. Mezi jeho představitelé patří – Voltaire, Rousseau či Kant. Osvícenství charakterizuje odmítavé reakce na barokní religiozitu. Proti víře staví racionalismus, logiku a humanismus. Vytvořilo vlastní duchovní, etické a estetické principy, do té doby neznámé, které daly základ mj. dnešním konceptům občanské svobody a rovnosti, demokracie, pokroku a lidských práv. Z myšlenek osvícenství ale také čerpali komunističtí revolucionáři. Oproti duchovnímu baroku ztrácí v osvícenství na významu metafyzika, vše se jeví jako poznatelné a měřitelné (Wikipedia, dostupné online na <https://cs.wikipedia.org/wiki/Osv%C3%ADcenstv%C3%AD>).

O občanské společnosti podle Hory-Hořejšího (1997) nemůžeme v 18. století v Čechách ještě zdaleka hovořit, o spolkovací právo zde musely elity národa usilovat ještě desítky let, přesto zásluhou zástupců aristokracie ale i bohatých měšťanů vznikají spolky podporující „tvořivost lidského rozumu“. Absolutistický režim vznik spolků podporujících rozvoj království podporoval. Roku 1769 tak je například založena *Společnost orby a svobodných umění v Království českém*, která měla za cíl prosazovat ve velkostatech moderní zemědělské postupy. V témže roce vzniká *Společnost učená*, která byla základnou pro *Královskou českou společnost nauk* (1784), její zasedání se konala zprvu v sále knihovny Klementina, dnešního sídla Národní knihovny. Mezi zakladatele společnosti patřily pozoruhodné osobnosti oné doby, jako například mineralog Ignác Antonín Born (1742–1791), voják a autor pedagogických publikací František Josef Kinský (1739–1805) či kníže Karel Egon Fürstenberg (1729–1787), který společnosti dokonce věnoval svou přírodovědnou sbírku a byl jmenován jejím prvním čestným prezidentem.

Mezi členy společnosti patřili přední čeští obrozenci, jako byl kněz a vědec Bernard Bolzano (1781–1848), rovněž kněz a vědec Josef Dobrovský (1753–1829) nebo historik František Palacký (1798–1876). Úsilí členů směřovalo od počátku k soustavnému výzkumu přírody a rozvoji historických věd, výsledky své vědecké práce chtěli členové společnosti dále šířit mezi lid. Spolková snaha tak vyústila v založení „Českého muzea“, jakéhosi předchůdce Národního muzea, které vzniklo v roce 1818. Jeho zrod iniciovali vlastenečtí aristokraté – hrabě Kašpar Štemberk, hrabě Kolowrat a další. Teprve později se zásluhou Františka Palackého k myšlence Národního muzea přihlásili zástupci české inteligence z řad „plebejců“ (Hory-Hořejš, 1997).

Např. v roce 1796 hrabě František Josef ze Šternberka a Manderscheidu zakládá *Společnost vlasteneckých přátel umění v Čechách* (Privat Gesellschaft Patriotischer Kunst-Freunde), její obrazárna se po roce 1918 stala základem Národní galerie. Pouze díky existenci těchto a dalších spolků mohlo dojít k rozvoji vědy a umění, pozitivní dopad to mělo postupně prakticky na všechny obyvatele, potažmo na nás, naši současnost. V souvislosti s činností připomenutých spolků lze v moderní terminologii hovořit o široké praxi v dalším vzdělávání občanů a andragogických aspektech jejich činnosti (Rataj a Ratajová, 1998).

Specifickou roli v životě společnosti ve městech hrály – po zahraničním vzoru – tzv. salony, kde se scházela (nejen mocenská a ekonomická) elita národa, která zde diskutovala o politice a společensky konverzovala, ale také se zde četlo a byla prezentována hudební díla – např. od r. 1827 existoval v Praze salon Palackých. Blízko ke kultuře literárních a hudebních salonů měly společenské návštěvy, tzv. dýchánky, pořádané např. Náprstkem či Riegrovými až do 60. let 19. století (Bahenská, 2005, s. 53–54). Obě rodiny byly v tehdejší době považovány za šířitele společenského pokroku a vzdělanosti a jejich pravidelná setkávání se stala dobovým fenoménem (Veteška, 2019). Dle Malinské se „český salon stal místem, kde se začaly rodit myšlenky zdůrazňující potřebu vzdělávání a zrovnoprávnění žen. Umožnily jim opustit soukromou sféru a zvýšit podíl ženské práce ve spolcích a společnostech, které měly přispívat k všestrannému rozvoji českého národa“ (Malinská, 2013, s. 11). Společnost v salonech prostřednictvím přednášek vzdělávali muži, iniciativa žen ale postupně rostla i v této oblasti. Příkladem může být na svou dobu velmi vzdělaná žena širokého rozhledu Bohuslava Rajska, která mimo jiné stála za ambiciózním, leč nedokončeným projektem *Encyklopedie dam*.

Nicméně emancipace žen probíhala velmi pozvolna, jak dokládá například první účast žen na volbách, která se odehrála teprve v roce 1873. Tehdy ale bylo volební právo podle volebního řádu (č. 41/1873) přiznáno pouze vybraným ženám v Habsburské monarchii – majitelkám velkostatků, navíc samotná volba musela proběhnout pomocí zástupce.¹⁷ Takto si rovnoprávnost jistě nelze představovat. První ženou zvolenou do českého sněmu byla až v roce 1912 Božena Viková-Kunětická (1862–1934), svůj mandát ale neměla možnost prakticky využít a realizovat, neboť tomu zabránila první světová válka¹⁸.

Je dobré zde připomenout fakt, že skutečná občanská společnost rodící se z rozpadající se stavovské společnosti se na našem území začala formovat od konce 18. století ve spojitosti s rodícím se národním obrozením, a to zpočátku především v hlavním městě Českého království – v Praze. Paralelně a dokonce dříve se u nás vytvářela občanská společnost německá. Specifičnost, respektive problematičnost, postavení

¹⁷ Více viz VOJÁČEK, Ladislav, SCHELLE, Karel. *České právní dějiny*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2008. 684 s. ISBN 978-80-7380-127-4, s. 233.

¹⁸ Srov. s KOŘALKA, Jiří. *Zvolení ženy do českého zemského sněmu roku 1912*. In: *Documenta pragensia* 13 (1996), s. 307-320.

českého národa byla způsobena právě národnostně smíšeným prostředím, velmi odlišná situace byla v různých částech země, byla místa, kde Češi tvořili dokonce menšinu. Převahu německého obyvatelstva nacházíme v pohraniční oblasti (Sudetch), ale „německá“ byla i mnohá města ve vnitrozemí, včetně moravské metropole Brna (Malíř, 2014).

V západoevropských zemích se občanská společnost rodila na základě národních států, což zde nebylo možné prakticky realizovat vzhledem k historickému vývoji. Navíc „v české národní společnosti při absenci dostatečně silného a početného měšťanstva dlouho převládaly venkovské a maloměstské rysy a její liberalismus byl proto záležitostí jen úzké vrstvy elit, takže její mentalita byla dlouho určována starými stereotypy myšlení a chování: loajalita k autoritám, lokálním, skupinovým, zájmovým, partikularismem a nedůvěrou k novotám“ (Malíř, 2014, s. 20).

3.4 Rozvoj spolků v 19. století a jeho státní (ne)podpora

První polovina 19. století bývá nazývána dobou národního obrození, ale zúžení pohledu na toto období pouze skrze národnostní otázku je přílišným zjednodušením. Čechy a Morava coby součást Evropy prožívají v této době, podobně jako jiné evropské země, proces transformace staré feudální společnosti v moderní občanskou společnost, mizí také staré těžko propustné stavovské bariéry. Mění se stratifikace obyvatelstva, dochází k migraci a dalším sociálním jevům. Můžeme také hovořit o konci světa malých struktur – dříve samostatné správní jednotky, tj. panství, tvořila svůj více méně uzavřený svět. To se mění, zvláště vybudování železniční sítě způsobilo do té doby nebývalé možnosti v rychlosti přesunu osob i zboží. Lidem se tak otevřely zcela nové obzory. A ač zůstávají v rámci rakouské říše Češi národem „druhé kategorie“, jeho národní vědomí a společenský život získává na síle. A ač říšské zákony zpočátku ještě zcela nepočítaly s touhou občanů po organizovaném zájmovém sdružování, aktivity obyvatel v této oblasti sílily (Hora-Hořejš, 1997).

Typickým příkladem zájmového sdružování, které se dlouho obešlo bez spolkového zákona¹⁹, se stalo na konci 18. a především v první polovině 19. století ochotnické divadlo, které jednotlivým místním městským i vesnickým komunitám poskytl společnou (více či méně ušlechtilou) zábavu. „Lidé, kteří toužili hrát divadlo, sice ve městech tvořili neformálně a neoficiálně jakousi společnost či sdružení, avšak o každé představení museli zvlášť žádat a uvádět důvod, proč se pro hraní divadla rozhodli. Ochotníci v žádostech – a pak i na plakátech – nejčastěji uváděli charitativní cíl, výtežkem ze hry chtěli podpořit místní špitál, chudobinec, školu, občany města, které právě vyhořelo, ve čtyřicátých letech hladovějící krkonošské tkalce“ (Černý In Císař a kol., 1998, s. 47). Ochotnické divadlo podle Vetešky (2019) výrazně přispělo k české národní emancipaci, k rozvoji jazyka i historického povědomí národa.

Představitelé tradičních cechů i s nástupem průmyslové revoluce stále cítili vážnost a pýchu na své členství, úloha cechů ale během 19. století pomalu slábla, vznikají ale nové typy spolkových organizací, které mají oficiální podporu i ze strany státu (formou různých nařízení a instrukcí). Například technicky zaměřeni jedinci našli oporu v *Jednotě pro povzbuzení průmyslu v Čechách*, jakéhosi „elitního klubu“ techniků a hospodářů, který ale na základě nových pravidel v roce 1844 „podstatně zdemokratizoval své stanovy“ (Štajf, 2000, s. 143) a více se otevřel rodící se české buržoazii. Tato organizace nazývaná *Průmyslovou jednotou* pořádala přednášky, ale také publikovala odbornou literaturu v oblasti průmyslu a podnikání aj. Její členové se projeví také aktivně v době březnové revoluce (1848), kde hájili české zájmy.

Aktivít z oblasti lidovému a osvěty bychom mohli identifikovat a popsat celou řadu. Některé měly bezprostřední význam pro další rozvoj výchovy a vzdělávání, některé přeneseny. Např. z iniciativy Františka Palackého vzniká také *Matice*²⁰ česká (1831), která má za úkol povzbuzovat vlasteneckou činnost a „povznášet“ český jazyk pomocí vydávání českých knih, tato organizace dokázala společným úsilím mnoha podporovatelů

¹⁹ Výjimku představuje ochotnický spolek ve Vysokém nad Jizerou, který oficiálně vznikl již v roce 1836, a to na jakési družstevně-podnikatelské základně (viz Černý In Císař a kol., 1998, s. 46–47).

²⁰ Slovo *matice* je „srbochorvatského původu a znamená v překladu včelí královna. Symbolicky tím bylo myšleno, že tak jako včely přinášejí pilně do úlu potravu, aby včelí královna prospívala, budou upřímní vlastenci přinášet peníze na podporu národní literatury a jazyka, aby národ nezahynul a zdárně se rozvíjel.“ dostupné online na <http://snm.nm.cz/matice-ceska/matice-ceska-historie/> /citováno 27. 8. 2019/

uskutečnit mnohé ušlechtilé a pro společnost nesmírně potřebné nakladatelské plány.²¹ Podporu našli čeští vlastenci také v Národním muzeu v Praze (zal. 1818), kde byl ustaven Sbor čili Spolek pro vědecké vzdělávání řeči a literatury české²². Velmi podstatnou byla i její osvětová činnost a také spolupráce se školami a vědeckými institucemi, včetně zahraničních.

V roce 1845 vzniká v Praze další mimořádně důležitý spolek *Měšťanská beseda* – dle stanov nepolitický osvětový spolek pro zábavu a vzdělávání ducha svých členů. Její členové se např. aktivně zapojili do „revolučních událostí v zájmu národa“, čímž však popřeli ve stanovách deklarovanou apolitičnost. Podle Rataje a Ratajové (1998) se tato organizace stala inspirací a kulturním vzorem pro další podobné spolky, které se staly platformou svobodné diskuze, tedy velmi potřebného prostoru pro občanskou společnost. Záhy je zakládána beseda v Kouřimi či Chrudimi. Ještě dříve – v roce 1818 – vzniká z iniciativy obrozence Puchmajera první čtenářský spolek v Radnicích u Rokycan. V souvislosti s chystaným Slovanským sjezdem vzniká *Spolek Lípa* v Praze a následně v dalších městech, po násilném potlačení revolučních bouří je rozpuštěn (Rataj a Ratajová, 1998).

Na Moravě mezi prvními vznikla *Vědecká společnost Moravského muzea v Brně* (1817), později například *Spolek na podporu politického vzdělávání* (*Verein Beförderung der politischen Bildung*) založený 7. května 1844 v Brně nebo vlastenecká *Jednota moravská* (1848). Ve východní části země je ovšem stále zjevné co do počtu vzniklých spolků jisté zaostávání za občanskými a dalšími iniciativami z ostatních částí Čech (Malíř, 2014). Inspiraci zakladatelé těchto organizací nacházeli zejména v Anglii a Francii.

Důležité je zde připomenout, že úvahy o zákonné regulaci spolkového života v Rakousko-Uhersku napomohl ovlivnit vznik tajných společností během 18. století,

²¹ Mezi nejvýznamnější publikace z počátků její činnosti patří pětidílný *Slovník česko-německý* Josefa Jungmanna (1835–1839), *Slovanské starožitnosti* Pavla Josefa Šafaříka (1836–1837), později druhé vydání Jungmannovy *Slovesnosti* (1845) či Palackého *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě* (1848–1866). V šedesátých letech 19. století zase s úspěchem uskutečnila velký projekt vydávání překladů Shakespearových dramát, jichž vyšlo celkem 37 (1856–1872). Více viz <http://snm.nm.cz/matrice-ceska/matrice-ceska-historie/> /nahlíženo 27. 10. 2019/

²² Matice česká – Historie. Dostupné online na <http://snm.nm.cz/matrice-ceska/matrice-ceska-historie/>.

patřili mezi ně svobodní zednáři, rosenkruciáni či ilumináti. „Jejich cílem bylo v přísném utajení pracovat k osvobození a všeobecnému blahu lidstva“ (Rataj a Ratajová, 1998, s. 9). Odhalení existence těchto společenství, která se zdála nebezpečná pro stát, mělo za následek několik opatření, včetně policejního sledování a zákazů tajných schůzek²³. Obavy mocnářství z ohrožení dosavadního vládnutí/systému narostly ještě více po Francouzské revoluci, ale i během napoleonských válek.

První definitivní spolkový zákon upravující sdružování obyvatel Rakouského císařství²⁴ vyšel formou dekretu dvorské kanceláře teprve v roce 1843²⁵. Podle něho bylo k založení jakéhokoli spolku nutné získat souhlas státních úřadů, a to buď císaře, spojené dvorské kanceláře nebo zemského úřadu. V revolučním roce 1848 patřilo spolčovací právo (vedle shromažďovacího a petičního) mezi základní požadavky kritiků tehdejšího systému. Právě revoluční vlna let 1848/1849 tak přinesla pro společnost nadějný zrod nových vlasteneckých spolků, včetně studentských. Jejich krátký život však rychle ukončila následná státní neabsolutistická represe. Definitivní porážka revoluce a následné období bachovského (neo)absolutismu měly za následek dočasný konec mnoha spolků po celém území země, především dělnických, které se jevily císařství jako obzvláště nebezpečné.²⁶

Období bachovského absolutismu, pojmenovaného podle tehdejšího ministra vnitra Alexandra Bacha (1813–1893), přineslo četná represivní opatření a nařízení, které odstartovaly *silvestrovské patenty* z prosince 1851 rušící ústavu. Byl vydán zákaz politických spolků, čímž byl ještě více omezen politický život monarchie. Po deseti letech tvrdého útlaku občanských aktivit dochází v roce 1861 k obnovení ústavnosti a s ní k obnovování činnosti spolků a zajištění svobody shromažďovat se. Definitivní a na svou

²³ „(...) úřady vřadily do povinné přísahy státních zaměstnanců závazek vystříhat se členství v tajných společenstvích – tyto přísahy byly zrušeny až roku 1848“ (Rataj a Ratajová, 1998, s. 9).

²⁴ Rakouské císařství byl podle Wikipedie (2019) poloúřední název užívaný v období od 11. srpna 1804 do 21. prosince 1867 pro souhrn dědičných zemí pod vládou rodu habsbursko-lotrinského (tj. do porážky uherské revoluce v letech 1848/1849 zahrnovalo pouze území původně náležející ke Svaté říši římské, po tomto datu pak i Uherské království).

²⁵ Tento zákon byl v roce 1844 doplněn ještě dekretem dvorské kanceláře, regulujícím vznik spořitelen.

²⁶ Dne 17. 3. 1849 vydal císař prozatímní spolkový zákon, jímž povoloval vznik nepolitických spolků nevýrobní povahy pouze na základě ohlašovací povinnosti. (Mezi spolky se řadily zprvu i akciové společnosti.) Dne 26. 11. 1852 byl vydán nový spolkový zákon č. 253/1852, který znamenal návrat k praxi z roku 1843. Protože byl posílen vliv katolické církve, nabyly zvláštního významu katolické náboženské spolky. Z praktických (hospodářských) důvodů byl podpořen vznik spolkových spořitel a pojišťoven.

dobu pokrokový spolkový zákon č. 134/1867 byl v Rakousko-Uhersku přijat 15. listopadu 1867, zajistil jasná přesně definovaná pravidla spolčování, která umožňovala poklidný rozvoj zájmových činností obyvatel. Předchozí zákon z roku 1852 se vztahoval i na spolky tvořící zisk. Mezi občanské spolky tak byly řazeny i spolky spořitelní, pojišťovací, akciové společnosti či spolky konzumní. Nový spolkový zákon tyto spolky ze své působnosti vyjímal. Po ekonomické stránce byl bachovský absolutismus liberální, byly zrušeny výše zmíněné cechy a vznikl prostor pro konkurenci.

Po dlouhá desetiletí se pak tento zákon stal právním základem existence spolků, a to nejen v době monarchie, ale i později, po vzniku samostatného Československa, kdy zákon zůstal v platnosti fakticky v nezměněné podobě, pouze s dílčími úpravami. Teprve tímto spolkovým zákonem z roku 1867 se tedy konečně prosadilo liberální spolkové právo. Nicméně to rozhodně nepředstavovalo automaticky okamžitý vznik občanské společnosti, ale prostor pro ni byl vytvořen – vše dále záviselo na společenské situaci, na tom „zda a jak rozvinuté existovalo v daném čase a prostoru moderní měšťanstvo schopné liberální koncepty nejen akceptovat, ale i uskutečňovat“ (Malíř, 2014, s. 21). Důležité pro spolkový život bylo zajištění dodržování základních principů spolkového života, mezi ně patří volitelnost (a odvolatelnost) spolkových orgánů, stanovení a dodržování schválených stanov, osobní aktivita a zodpovědnost jedince vůči celé organizaci a jeho členům, ale v jisté míře i naopak.

Činnost spolků byla pod stálým státním dozorem, sledovaly je v první instanci okresní úřady, případně ve městech policejní komisařství a ředitelství, a ve druhé instanci zemské úřady. Zakladatelé nových spolků museli zaslat zemskému úřadu písemné ohlášení a předložit stanovy²⁷. Nově vzniklé spolky přetrvaly mnohdy celá desetiletí a vlastně existují dodnes, což je případ například tělovýchovného spolku *Sokol*, jiné zanikly

²⁷ V případě, že úřad do čtyř týdnů nevyjádřil proti založení spolku námitky, což, pokud žádost neobsahovala žádné formální nedostatky, zpravidla nečinil, nabyl spolek právního trvání. Zemský úřad pak vrátil spolku stanovy s úředním potvrzením, že spolek byl vzat na vědomí. Spolkový zákon stanovil, co je třeba ve stanovách přesně vymezit a co všechno musí spolek dodržovat, aby nebyl zemským úřadem rozpuštěn. Stanovy musely obsahovat: „a) k čemu se spolek zřizuje, z jakých prostředků a jak se ty prostředky seženu; b) jak se spolek zřídí a jak se bude obnovovati; c) kde bude míti spolek sídlo své; d) která práva a které povinnosti budou míti členové spolku; e) kteří orgánové budou spolek řídit; f) čeho potřebí, aby byla usnášení platná (...); g) jak se budou narovnávatí rozepře ze svazku spolkového vzešlé; h) kdo bude spolek zastupovati na venek; i) co se má státi, když se spolek rozejde“ Zákon daný dne 15. listopadu 1867, o právě spolčovacím (In překlad Zákoníka říšského, vydaného pro Království české. Praha: Místodržitelská tiskárna, 1867, s. 216–221).

krátce po založení. Různost můžeme sledovat i ve velikosti, vedle malých spolků složených z několika mála osob, existovaly spolky s mnoha tisíci členů a nacházející své organizace po celé zemi. Takové spolky pro svou organizaci postupně vytvářely vertikální a horizontální strukturu - hlavní spolek s celostátní působností se členil na okresní spolky, popřípadě různé župy, odbočky a místní nebo závodní skupiny. Typickým příkladem organizací tvořících organizovanou síť jsou sdružení tělovýchovná či hasičská (Rataj a Ratajová, 2000).

Spolky obvykle nesledovaly jen svůj (obvykle jeden) hlavní cíl, vytčený zpravidla názvem spolku, ale pořádaly pro své členy taneční zábavy a plesy, koncerty, výlety, ochotnická divadelní představení a další akce, takže se pak stávaly středem kulturního a společenského života měst a obcí. Politickou činnost měly povolenu pouze spolky, které ji přímo uváděly ve svých stanovách, jejich členy nesměly být ženy. Ostatní spolky se politické činnosti musely vyvarovat. Podle výše citovaných autorů je konec 19. století také počátkem vzniku moderních českých politických stran a časem zrodu „stranického života“ (Rataj a Ratajová, 2000). Činnost politických stran v Rakouském císařství zde ovšem ponecháme stranou, ač je pro něj charakteristické také spolčování občanů, vyžádala by si více prostoru. Nicméně jisté je, že i přes rostoucí vliv politických stran na přelomu 19. a 20. století na rozvoj společnosti a zejména život jedince nemizel význam spolkového života, naopak. Spolek mnohdy představoval apolitickou platformu, místo, „kde šla politika stranou“, a mohli se tak u jednoho stolu posadit v klidu vedle sebe zastánci rozdílných politických směrů a odlišných názorů (Veteška, 2019).

Druhá půle 19. století přináší ve vznikajícím spolkovém životě českého národa (a přítomných menšin) zásadní změny. Postupně, nikoliv závratným tempem, se proměňuje sociálně ekonomická struktura českého národa, která doposud neumožňovala vznik příznivého podhoubí pro příklon k modernímu myšlení. „Nedostatek českých průmyslových a finančních podnikatelů a naopak převaha s malovýrobou spjatých vrstev a drobné inteligence pomáhaly v politice i v celé české společnosti udržovat staré mentální stereotypy a hodnotové postoje, které nebyly vlastní rozvinuté občanské společnosti“ (Malíř, 2014, s. 29). Dle Peška (2000) se do revoluce v roce 1848, „spolky utvářely přednostně jako zájmová seskupení městských, či zemských *honorací* – tj. šlechtických a zejména *bildungsbürgerovských* elit (...) Demokratizace a otevření

spolkové báze středostavovským městským vrstvám řemeslníků a malých obchodníků přineslo až politické uvolnění od šedesátých let 19. století“ (Pešek, 2000, s. 9). Z geografického pohledu rychlejší vývoj české občanské společnosti probíhal v Čechách než na Moravě, právě díky přítomnosti většího českého kapitálu.

3.5 Zlatý věk spolkového života

„Spolkaření“ dosáhlo díky novým liberálnějším pravidlům zavedeným z Vídně nebývalého rozmachu. Ze zpočátku spíše elitní aktivity, která předpokládala schopnost člena platit často relativně vysoké členské příspěvky, se díky zlepšující se hospodářské situaci a životních podmínek občanů²⁸ stávalo občanské sdružování postupně masovou záležitostí. Jestliže v roce 1856 je v Čechách registrováno 466 spolků, v roce 1869 jich je 2651, roku 1871 již 3367 (Rataj a Ratajová, 1998, s. 7 a dále). Konec 19. století a počátek 20. století tak lze právem nazvat zlatou érou spolků. Spolkovou činností se lidé realizovali vedle již připomenutého ochotnického divadla v celé řadě zájmových oblastí. Důležitou úlohu pro místní komunity sehrály různé slavnosti – například slavnostní svěcení praporů, eventuálně výroční oslava tohoto aktu. „Samotná svěcení praporů nově vzniklých spolků bývala mohutnou manifestací sílících kulturních a politických ambicí Čechů“ (Štefanides In Císař a kol., 1998, s. 68). Pořízení spolkového praporu bylo reprezentativním počinem, který dokazoval důležitost daného spolku.²⁹

Jisté je, že každý spolek svou existencí různou měrou přispěl k rozvoji občanské společnosti i k výchově a vzdělávání obyvatelstva; byl to přirozený proces, který vycházel „ze zdola“ mimo jiné ze zájmu občanů o nové informace, znalosti a dovednosti, můžeme moderně řečeno hovořit o procesu získávání a rozvíjení kompetencí. Ty zajisté umožnily širokým skupinám jednotlivců větší uplatnění v životě společnosti, ale také uznání

²⁸ Pracovní doba se od zavedení živnostenského řádu v roce 1859 postupně zvolna krátila z dnes těžko představitelných 12 až 14 hodin (někde dokonce 16 hodin). Na počátku 20. století pracovalo již 46 % dělníků „pouze“ 10 hodin. Připomínám, že se pracovalo i v sobotu, volným dnem tak byla pouze neděle. Víkend v dnešním slova smyslu neexistoval. Viz více např. Efmertová (1998, s. 255).

²⁹ Macková v souvislosti s ostroštreleckými spolky (ale její slova lze vztáhnout i na spolky jiné) hovoří o pořízení spolkového praporu, který obvykle zajišťovali protektoři spolku a mecenáši. Jednalo se dle ní vždy o „velice nákladnou záležitost, stvořenou z těžkého hedvábí, sametu, zlatého a stříbrného krumplování i vyšívaní, řezbářské a pozlacovačské práce, ozdobenou stuhami, jmény a hesly, plnou barev a nádhery. Pro svěcení praporu si každý spolek hleděl opatřit co nejvýznamnější hosty a kmotry a slavnost sama zabrala pokaždé v životě města i v jeho kronice hodně místa“ (Macková, 2000, s. 232).

sousedů, někdy dokonce o něco lepší živobytí. Dospělí, kteří se zajímali o dění kolem, se tak stávali pozitivním příkladem pro děti, které v zájmu o spolkový život a vzdělávání navazovaly na svoje rodiče.

Jednotlivé zájmové oblasti spolkového života našich předků si zde nemůžeme kompletně představit, každá by si zasloužila minimálně samostatnou kapitolu, navíc přesné členění je problematické, neboť mnohé spolky lze charakterem jejich aktivit začlenit do více skupin. Větší prostor budeme v speciálních kapitolách věnovat pouze ochotníkům a Sokolu. Jejich role ve vzniku a dalším rozvoji české občanské společnosti totiž byla (a vlastně do jisté míry stále je) mimořádná.

Mezi spolky, které vznikaly ještě před přijetím spolkového zákona, patřily tzv. potravní, tedy dobročinné spolky, respektive spotřební družstva, založené na svépomoci a vzájemné solidaritě. Byly obvykle zaměřeny na určitou skupinu – chudé studenty, vdovy po řemeslnících či učitelích, sirotky apod. Například *Pražský potravní a spořitelní spolek* (1847) byl družstvem dělníků a drobných řemeslníků se smíšenou úvěrovou a obchodní činností, jeho členové si v něm ukládali drobné úspory a takto vzniklý kapitál následně umožňoval nakupování zboží pro běžné denní potřeby členů. Tím se členové chránili před lichvou a nepřiměřenými cenami, čímž si v době rozvíjejícího se kapitalismu bez větších sociálních záruk zajistili důstojnější život pro sebe a členy rodiny, možná dokonce holý život. V roce 1848 vzniká podobný potravní spolek v Liberci a následují další. Například v roce 1857 byl založen spolek *OUL* ve Tmani na Berounsku, v roce 1857 potravní spolek *Hrádek* v Pálči na Kladensku, v roce 1861 spolek *Včela* ve Stašově u Zdic atd. V Praze je z iniciativy zakladatele tradice českého družstevnictví Ladislava Chleboráda (1839–1911) založen spolek *OUL* v roce 1868, vedle podpůrné funkce vlastní také pekárnu, mlýn a pivnici. Součástí aktivit OUL bylo díky Chleborádovi vzdělávání, byl vytvořen speciální vzdělávací program. Ten „počítal s dělnictvem jako s oporou českého národního hnutí (v rámci konfliktu český dělník kontra německá buržoazie)“ (Rataj a Ratajová, 1998, s. 39). Vzdělávací oddělení organizující přednášky a kulturní akce spolku mělo vlastní knihovnu a čítárnu. Mnohé dobročinné spolky souvisely s církví, charita patřila (a patří) mezi důležité aktivity církevních představitelů i jednotlivých věřících.

Stavovské, respektive profesní, spolky 19. století navazující na staré cechy patřily mezi nejdříve zakládané organizace, právě díky úzkému navázání na „svět práce“, který tvořil podstatnou část života člověka v produktivním věku. Vedle spolků velkých zaměstnavatelů vznikají i nejrůznější sdružení dělníků či drobných živnostníků. K úkolům stavovských spolků patřilo vedle charitativní/sociální či kulturní činnosti také osvěta a vzdělávání členů v příslušném oboru. Školení zajišťovaná spolkem členovi napomáhala udržet či dokonce zvýšit potřebnou kvalifikaci. Můžeme tak v souvislosti s aktivitami těchto spolků oprávněně hovořit o více či méně systematické realizaci dalšího profesního vzdělávání. Obsah vzdělávacích kurzů odpovídal potřebám členů a požadavkům zaměstnavatelů. Reagoval především na prudký vědeckotechnický vývoj pramenící z průmyslové revoluce, ale také na změny zákonů, které ekonomicko-sociální a hospodářský růst doprovázely. Stavovské organizace také vydávaly své odborné tiskoviny.

Příkladem stavovské spolku úzce spojeného se vzděláváním může být v roce 1837 založený první učitelský spolek – *Jednota školních pomocníků pražských*, jeho náplní byla podpora potřebných členů či jejich rodin v případě nemoci nebo úmrtí (viz Pokorný, 2003, s. 74). Množství vzniklých oborových/profesionálních spolků na sklonku rakouského mocnářství je nepřehledné, v seznamu těchto spolků můžeme nalézt např.: *Spolek českých lékařů*, *Odborový spolek kovodělníků*, *Odborně vzdělávací spolek maloobchodu s uhlím a dřívím v Žižkově*, *Vzdělávací spolek dělníků krejčovských*, *Odborný spolek dělníků truhlářských* a mnohé další.

Při absenci státního sociálního pojištění, které známe dnes, bylo důležitým úkolem stavovských, respektive podpůrných, spolků sociální podpora člena a jeho rodiny v případě úrazu, nemoci či úmrtí. V omezené míře existovaly tyto spolky již před rokem 1867. V roce 1803 tak byla kupříkladu založena *Jednota umělců hudebních ku podpoře vdov a sirotek*, jejím hlavním cílem byla „podpora těch členů, kteří pro stáří nebo nemoc nemohli vykonávat své povolání, dále jejich vdov a sirotek“ (Freemanová, 2000, s. 177).

Ještě v období revolučního kvasu v roce 1849 byl založen *Akademický řečnický a čtenářský spolek* (později nuceně přejmenovaná na *Akademický čtenářský spolek*). Sdružoval vysokoškolské studenty a pedagogy bez rozdílu národnosti. Původním

posláním řečnického a čtenářského spolku bylo: „vzdělání vědecké vůbec a řečnické a politické zvláště, k čemuž dopomáhati mělo: odbírání časopisů, knihovna, přednášky o předmětech vědeckého obsahu vůbec a státního zvláště, disputace a řeči v obou zemských jazycích“ (Otto, 1888, sv. 1, s. 569–570). V době bachovského absolutismu musel spolek omezit všechny své aktivity, a stal se tak prakticky pouze organizací studentských čtenářů. Knihovna organizace se postupně, i díky dárcům (patřil mezi ně i Erben, Frič, Hálek, Neruda, Palacký aj.), značně rozrostla, postupně s rostoucím uvolňováním vládnoucího režimu se do velké šíře rozrostla i spolková činnost obohacená o různé kulturní akce. Později, na sklonku 19. století, spolek zaniká a jeho kvalitní knihovna se stává základem Akademické knihovny. Po uvolnění politických poměrů vzniká množství studentských spolků – jako je např. *Spolek českých mediků* (1868), *Spolek českých právníků Všehrd* (1868) a další.

Vzdělávací funkci vzhledem k nedostačujícímu veřejnému státnímu vzdělávání plnily ve velké míře spolky osvětové. Pojem osvěta – lidová výchova – v průběhu času měnil svůj obsah, zahrnoval odlišné aktivity. Pokorný připomíná, že se všechny definice v něčem shodují, a to v tom, že „šlo vždy o mimoškolní vzdělávání dospělých v oborech, které jim neumožnilo šesti nebo osmileté vzdělávání. Zaměření osvětových aktivit mohlo určovat výrobní odvětví v dané oblasti nebo kulturní, historické, technické či přírodovědné zájmy obyvatelstva. K podpoře lidového vzdělávání byly zakládány knihovny vybavené vhodnou četbou. Osvětové aktivity měly přispět k vytváření duchovních i materiálních podmínek pro kultivovanější a plnější život dospělého jedince a jeho prostřednictvím celého národa“ (Pokorný, 2003, s. 7–9).

S počátkem relativně dlouhé cesty ženské emancipace je spojen *Americký spolek dam* (založený v roce 1865), jehož protektorem byl až do své smrti Vojta Náprstek. Tento soukromý spolek vlasteneckých českých žen se věnoval popularizaci vědy, ale i informování o aktivitách mezinárodního ženského hnutí. Dochované názvy přednášek, mnohdy vedených významnými osobnostmi doby, nás mohou překvapit šíří zájmu spolku a jeho členek³⁰. Malínská připomíná, že přestože byl soukromou organizací, „odvedl

³⁰ Spolku přednášeli např. Jan Evangelista Purkyně, Emil Holub, T. G. Masaryk, Otakar Hostinský a další. Zde vybírám některá témata přednášek – Popis cesty do Londýna; O choromyslnosti; Astronomie; O vzduchu; Člověk a příroda; Člověk a rostlinstvo; Nejnovější vynálezy; O vaření na plynu; Vítězství nad Tatary u Olomouce aj. (více viz Secká, 2012, *Americký klub dam*, s. 11–16).

obrovský kus práce na poli vzdělávání dospělých žen. Během prvních pěti let své existence vynaložil na rozvoj českého veřejného školství deset tisíc zlatých. Patřil k zakládajícím členům *Ústřední matice školské*, již každoročně přispíval sto zlatých, kuchařské školy spolku *Domácnost* a v neposlední řadě *Minervy*, spolku pro ženské studium, čímž byl zároveň u zrodu prvního dívčího gymnázia v monarchii“ (Malinská, 2013, s. 44). Samotných přednášek se nesměli účastnit muži, pouze v roli přednášejícího. Jedinou výjimkou byl Jan Evangelista Purkyně, který si shovívavost dam vysvětloval svým vysokým věkem. Přednášelo se vždy v neděli dopoledne a ve středu. V sobotu odpoledne mohly dámy navštívit Náprstkovu knihovnu a čítárnu.

Jak připomínají Malinská (2013), Bahenská (2005), Pokorný (2003) a další, spolková činnost se doposud týkala převážně pouze mužů – živitelů rodin, ženám byla vyhrazena péče o rodinu, která se s veřejnou aktivitou neslučovala, tento pohled na ženu se měnil velmi zvolna a zvláště na venkově přetrvával hluboko do 20. století. Projevy ženské spolkové angažovanosti v 19. století jsou vždy spojeny s vlastenectvím, není v tom jistě žádná ženská taktika, přesto se lze domnívat, že toto spojení mohlo otupit obavy mužů ze ztráty svého privilegovaného postavení. Pro nás je například těžko představitelné, že ženská práce (mimo domácnost) byla považována za cosi nepřirozeného. Vznikající ženské spolky se snaží podobné stereotypní hodnocení žen měnit, jedná se stále o ženy z měšťanských kruhů, chudé vrstvy si na emancipaci musí počkat, nebo mít štěstí a získat např. díky spolkovým stipendiím vzdělání. Pozoruhodné je, že dlouho ve společnosti přetrvával názor, že „dívka dostatečně finančně zajištěná z rodiny nemá důvod studovat a zabírat místo potřebnějším. Studium za účelem získání práce bylo vnímáno jako východisko z nouze pro chudé a neprovdané dívky“ (Bahenská, 2005, s. 144 – 145). Ženské spolky druhé poloviny 19. století kladou důraz na charitativní činnost, drobnou výrobu uměnovědného charakteru a vzdělávání, stále více spojené s praktickým uplatněním (*Spolek sv. Ludmily*, *Družina blahoslavené Anežky České*, *Ženský výrobní spolek český* aj.). Se změnami ve společnosti a „opatrným“ a ne zcela rovnoprávným vstupem žen na trh práce vznikají i ženské stavovské spolky, například *Spolek poštovních a telegrafních manipulantek*. Malinská (2013) upozorňuje, že „v letech 1874–1914 vzniklo a pracovalo v Praze devět spolků učitelek obecných, vyšších a odborných škol a jeden, v němž se sdružovaly učitelky škol mateřských“ (Malinská,

2013, s. 31). Důležitou činností *Spolku českých učitelek* bylo vzdělávání, to získané v učitelském ústavu nebývalo dostačující, jak napovídají dochované spolkové materiály, včetně vlastní tiskoviny *List českých učitelek*.

V druhé půli 19. století všeobecně roste dle poznatků historiků ve všech vrstvách společnosti zájem o informace „ze světa“ ale i krásnou (a zábavnou) literaturu, tyto potřeby zprostředkovávalo čtení časopisů a knih, které ale byly stále většině populace finančně nedostupné. Vznikají tak po celém území království čtenářské spolky³¹, jejich existence postupně napomáhá k vytvoření husté sítě obecních knihoven, která měla mimořádný vliv na růst vzdělanosti a kulturního přehledu obyvatel napříč sociálními skupinami. V roce 1895 je tak například založena *Dělnická akademie* – čímž vyvrcholily snahy o organizované vzdělávání dělníků z předešlých let. „Vzdělanost považovalo české dělnické hnutí již ve svých počátcích nejen za atribut, nýbrž za předpoklad společenského postavení a dokonce za hybnou páku vývoje“ (Pokorný, 2003, s. 151). Lze zároveň říct, že od počátku 70. let 19. století „obecně roste úloha vzdělávání ve spolkových aktivitách nejrůznějších sociálních vrstev, které si po vzoru měšťanských besed zakládají své besedy – *Řemeslnická beseda pražská* (1868), *Beseda učitelská* (1868) apod.“ (Rataj, Ratajová, 1998, s. 39).

Velkou skupinu spolků tvořily spolky umělecké, již v roce 1861 například vzniká známý pražský vlastenecký pěvecký spolek *Hlahol*, jehož sbormistrem je krátce i Bedřich Smetana. Tento spolek existuje bez přestávky až do dnešních dnů! Hlaholem inspirovány vznikají v Praze další pěvecké spolky (*Lumír*, *Boleslav* aj.) a jejich vystoupení jsou součástí mnoha veřejných oslav či slavnostních schůzí. V roce 1863 je zase zahájena činnost *Umělecké besedy*, která je rozdělená do tří oborů – literárního, hudebního a

³¹ „V roce 1864 vznikla ve vlasteneckém učiteli zdejším Antonínu Kratochvílovi za obecní sýpky myšlenka, by se v naší obci čtenářský spolek založil. Když totiž sousedé nápojem rozjařeni byli, vyndal zmíněný učitel zápisní knihu a zapisoval hlásivší se sousedy za členy budoucího spolku. I lesní příručí Jan Stratil přinutil některých, kteří do práce lesní chodili, ke vstupu do spolku.“ – Takto popisuje vznik Čtenářského spolku v Nové Dědině dobová kronika. „Počátky nebyly nijak snadné. Každý člen platil měsíčně příspěvek 10 krejcarů. Peníze nejprve sloužily k nákupu časopisů a později až k nákupu knih. Členové se scházeli ve škole vždy ve středu a v sobotu večer, kde jim bylo předčítáno z novin a časopisů. K předneseným informacím pak se mohli lidé vyjadřovat, vyptávat. A proč předčítáno? Vždyť v obci nebyla ještě zavedena elektřina a tak se četlo při svíčkách či petrolejce. Na schůzky měli přístup i nečlenové, kteří brzo pochopili výhody a hlásili se za členy. Velkého zájmu o práci čtenářského spolku pak využil nově nastoupený učitel František Janoš. Nejprve začal s nácvikem pásma o robotě. A po úspěšných vystoupeních začíná s některými zájemci nacvičovat divadelní hry.“ – Viz <https://www.novadedina.cz/knihovna/historie-ctenarskeho-spolku/> (online, cit. 20. 7. 2019).

výtvarného. Jejím cílem byla podpora uměleckého života a rozvoj talentovaných (nadaných) jedinců. Vzniká řada skvělých literárních a hudebních děl. Píší se divadelní hry (podrobněji viz další část textu). Roste význam ochotnického (amatérského) divadla. Podobné spolky vznikají i mimo hlavní centra, v roce 1871 je například v Kroměříži založen ženský pěvecký spolek *Vlastimila*. Registrované ochotnické soubory netřeba více připomínat, na sklonku 19. století jsou snad v každé obci. Zrodu a významu ochotnického hnutí se bude věnovat samostatná kapitola.

Především z praktické potřeby o ochranu života a majetku vznikají podle Rataje a Ratajové (1998) na konci 19. století v obcích dobře organizované spolky dobrovolných hasičů. V této době byla stále většina domů ze dřeva a prakticky u všech byla hořlavá střešní krytina (slaměné došky, šindele), přidáme-li k tomuto fakt, že k zajištění tepla i pro vaření se používala kamna, běžně se svítilo otevřeným ohněm (svíčkami, loučemi), později olejovými lampami, není divu, že požár byl častou součástí života, mnohdy s katastrofickými následky. Protipožární patenty vydává již Marie Terezie, v roce 1819 je patentem Františka II. umožněn vznik pojišťoven a právě pojištění proti ohni bylo příčinou změny, začala se zdokonalovat protipožární ochrana i technika. *Požární policejní řád* (1876) nařizuje větším obcím vlastnit stříkačku, háky a žebříky – čímž je otevřen prostor pro občanskou iniciativu.

První doložený sbor dobrovolných hasičů na území Českého království, respektive Rakouského císařství, je *Sbor dobrovolných hasičů Zákupy*, který byl založen již v roce 1850, jeho členy byli ovšem převážně německy mluvící vycvičení dobrovolníci z řad občanů Zákup (viz Šimek, 2006). První ryze česká hasičská sdružení vznikají v roce 1864 ve Velvarech a městyse Plaňany.³² Rychle je následují další obce, hasičské spolky byly před nástupem 20. století zastoupeny postupně v podstatě v každém městě i vesnici, kde tak vedle kostela, fary, radnice a školy vyrostly další obecní dominanty – hasičské zbrojnice a potřebné vodní nádrže. Nedílnou součástí hasičských spolků byl pravidelný

³² „Sbor dobrovolných hasičů Plaňany oslaví 7. 6. 2014 sto padesát let své existence. Náš sbor není oficiálně uznán jako sbor nejstarší (...) Nemáme totiž to nejdůležitější, a to je zápis ze základající schůze. Přesto po celou dobu existence sboru naši otcové slavili vznik vždy k roku 1864. K tomuto roku najdeme v kronikách odkazy k oslavám, vydané pamětní medaile z roku 1924 a 1934. Stavíme tedy na tradici předků, kterou tímto ctíme, a oslavy také letos uskutečníme.“ (Plaňanské listy č. 5, květen 2014, s. 6). https://www.planany.eu/e_download.php?file=data/editor/92cs_29.pdf&original=pl5.pdf /citováno 5. 9. 2019/.

výcvik a školení členů. Nelze nepřipomenout, že činnost dobrovolných hasičských sborů výrazně přesahuje deklarované zaměření, a přispívají tak výrazně k formování české občanské společnosti a venkovské kultury. V roce 1891 dochází k zemské centralizaci českých hasičských spolků (Rataj a Ratajová, 1998).

Se zvyšujícím zájmem o krajinu a veřejný prostor souvisí zakládání místních okrašlovacích spolků, které probíhá intenzivně na přelomu století 19. a 20. První takovýto spolek vzniká ještě z iniciativy aristokracie – *Spolek pro vysazování stromů k okrášlení královského hl. m. Prahy a jeho okolí* (1857). Můžeme jej do jisté míry považovat za počátek dnešního ekologického hnutí.

S uvolněním politických poměrů vznikají vedle spolků studentských (tj. tradičních nositelů radikálních idejí) také politické spolky, které se přeměňují ve strany, zájem o vzdělávání členů a příznivců byl důležitou součástí jejich činnosti. Občanské iniciativy na sklonku existence Rakousko-Uherska rostly, jejich záběr mapoval šíři zájmů obyvatel. Sdružují se filatelisté (1887), kteří jsou poněkud překvapivě v katastru pražských spolků z roku 1895 zařazeni mezi spolky sportovní. Připomeňme si, že první poštovní známka císařství byla vydána v roce 1850 a sbírání známek velmi rychle získává na oblibě. Po celé zemi vznikají místní spolky chovatelů nejrůznějších specializací, spolky včelařů a mnoha dalších zájmových skupin. Zakládány jsou i jejich centrální zastřešující organizace. Názvy mnohých spolků nám mohou dnes znít poněkud kuriózně, jako např. *Spolek majitelů a zástupců sušáren čekanky*, *Spolek pro povznesení chovu koz*, *Spolek ku povzbuzení návštěvnosti cizinců v Praze a okolí aj.* Některé aktivně vystupují proti neduhům společnosti – jako příklad uveďme *Spolky proti alkoholismu*, následně vznikají i různá recesistická uskupení.

Dnes na základě bádání historiků můžeme říct, že „v podmínkách 19. století mohl být svým okolím za plnohodnotného měšťana považován jen ten obyvatel města, který byl členem nějakého spolku. Vstup do spolku – provázený zárukami, rituály, případně i prokázáním ochoty k jistým finančním obětem – byl totiž prakticky *roven* skutečnému přijetí za plnohodnotného člena měšťanské obce. Kdo v žádném spolku nebyl, zůstal mimo tuto obec, mimo její komunikaci a neformální podpůrné struktury“ (Pešek, 2000, s. 9). Zároveň s koncem 19. století roste občanská aktivita nejnižších sociálních skupin –

dělníků, čímž posilují své pozice v kapitalistické společnosti. Vyústěním dělnické emancipace je vznik centrálně organizovaného odborového hnutí, které výrazně ovlivnilo směřování společnosti 20. století a mělo podstatný vliv na vytvoření sociálního státu.

3.6 Spolkový život v Československu po roce 1918

Výrazný pokles bohatě rozvinuté spolkové činnosti na území Království českého přinesla logicky první světová válka, na významu získaly spolky charitativní a podpůrné. Vznik samostatného Československa, nového demokratického státu, k jehož pozitivní charakteristice patřil vysoký podíl relativně dobře vzdělaného obyvatelstva (včetně žen), by nebyl možný bez předchozí přítomnosti občanských aktivit, respektive spolkové činnosti. Postupný zrod české občanské společnosti se odehrával po dlouhá desetiletí, byl to dlouholetý proces s různorodým vývojem v jednotlivých oblastech a časových etapách. Nebyl to rozhodně proces jednoduchý a jednoznačný. „Růst všeobecné vzdělanosti a občanské uvědomělosti byl historicky přirozeně relativní a nevylučoval existenci bosácké „pivní politiky“ kondelíkovského ražení, přežívání starých a vznikání nových mýtů, iluzí a pověr. Vždyť ještě v polovině osmdesátých let 19. století poznamenal s povzdechem Jan Neruda (...), že nejčtenější českou knihou jsou kuchařské recepty paní M. D. Rettigové“ (Urban, 2003, s. 173).

Československá republika zažila od svého počátku po skončení první světové války mohutný vzestup spolkového života, který lze doložit nahlédnutím do kterékoliv městské či obecní kroniky na stránkách věnovaných období tzv. první republiky. Vznikají také spolky zcela nového typu – příkladem je *Československá obec legionářská*. Situaci na Slovensku zde ponechme stranou, hospodářsky zaostalejší ale také mnohem více religiózní východní část státu vyrostla na zcela odlišných základech než česká společnost, a tak se její vývoj také uskutečňoval v odlišné podobě, mnohé výdobytky moderní společnosti a kultury sem přinesli Češi – učitelé, vojáci, policisté, herci aj. Transformace v občanskou společnost západního typu zde probíhala pomaleji a doprovázel ji jistý odpor, či nepochopení.

„Vznik československého státu nastolil zcela novou společenskou situaci, která postavila mnohé dosud opoziční české spolky a sdružení do role opor nového státního útvaru“ (Rataj a Ratajová, 1998, s. 51). Rozvoj spolkového života v mladém demokratickém státu napomohlo sociální zákonodárství, zejména zákon č. 91/1918 Sb. z. a n. o osmihodinové pracovní době ze dne 19. prosince 1918. Ten najednou uvolnil pracujícím občanům nebývalé množství volného času, který si žádal nalezení smysluplného naplnění. Rozšíření volného času dále ještě pokračovalo. Zákon č. 67/1925 ze dne 3. dubna 1925 zaváděl pro zaměstnance placenou dovolenou, v roce to bylo šest dnů, po deseti odpracovaných letech u téhož zaměstnavatele to bylo sedm dnů, po 15 letech osm dnů. Zkrácení pracovní doby přineslo mimo jiné do životů koncept volných víkendů.

Členskou základnou, ale i ekonomickou silou a politickým vlivem spolkovému životu mladého státu zcela jistě vládly především sportovní, skautské a turistické organizace. „Vedle manifestace národní identity je členství ve spolcích také vyjádřením životního postoje či stylu, který je navenek prezentován svojí symbolikou a rituály: sokol, sportsmen, turista nebo tramp“ (Waic, 2018, s. 9). Zcela jedinečnou roli sehrává *Sokol*, který se stává skutečně masovou organizací, s jeho činností se setkává během života prakticky každý občan. Vedle Sokola a jiných organizací, které vytvářely obdobnou celostátní strukturu, existuje v první republice „bohaté a různorodé spektrum spolků, které nebyly součástí žádného většího svazu – různé podpůrné a pojišťovací spolky, zábavní, ochotnické, hudební, ale také vědecké společnosti, sportovní kluby atd. Ty fungovaly často na místní či regionální úrovni, vyvěraly výrazně ze soukromé iniciativy obyvatel a neměly příliš zájem o sjednocování“ (Rataj a Ratajová, 2000, s. 353).³³

Nelze zde opomenout, že Československo bylo přirozeně vícenárodnostní stát a národnostní menšiny spatřovaly ve spolkové činnosti oproti spolkům českým především možnost realizace aktivit souvisejících s podporou vlastní identity – mezi významné spolky patří například německé turnerské spolky – *Deutscher Turnverband in der Tschechoslowakei* (1919), polská *Síla* či židovská *Makkabi*. „Právě přítomnost

³³ Autoři studie dodávají, že „zatímco výše naznačovaná masová a centralizovaná hnutí postupně sílila a totalitní režimy, především komunistický, se je snažily ovládnout a poté používat jako nástroj práce s masami, tato ryze občanská a vnitřně autonomní sdružení byla nebezpečným konkurentem nastupujícím totalitářům“ (Rataj a Ratajová, 2000, s. 353).

národnostních menšin na území Československa, které si především v případě Němců vyměnily s Čechy ve státu vůdčí roli, se stává zdrojem stále větších problémů, které vyústí v brzké ukončení nadějně se rozvíjející první republiky. V roce 1938 dosahuje spolkový život vrcholu – existuje 9115 spolků, což je dvojnásobek oproti roku 1919“ (Rataj a Ratajová, 1998, s. 47).

Do rozkvětu různorodé a bohaté spolkové činnosti v Československu ale nekompromisně zasáhl běh dějin, nejprve mnichovská dohoda v září 1938 a následně 15. března 1939 vpád německých vojsk a vznik Protektorátu Čechy a Morava. Zajímavou skutečností je fakt, že činnost sudetských německých spolků byla ukončena v roce 1939 plněním rozhodnutí o rušení organizací v Sudetech z 22. října 1938. Na základě tohoto rozhodnutí byl veškerý spolkový majetek převeden na NSDAP, která převzala i úkoly zaniklých spolků a organizací. Jediným spolkem, který mohl pokračovat svobodně v činnosti, byl *Svaz dobrovolných hasičů*³⁴.

Německá fašistická okupace spolkovou činnost v nově vzniklém protektorátu velmi omezila *vládním nařízením č. 97 z 31. 3. 1939*, okupační vláda si zajistila kontrolu jejich činnosti, mnohé spolky a sdružení zanikly, některé byly protektorátními úřady přímo zakázány. Represe se příliš nedotkly spolků německých, ty ovšem postihly jiné problémy vyplývající ze zahájené světové války – jejich členové odcházeli bojovat na frontu. Mnozí čeští členové spolků coby aktivní občané doplatili na své uvědomělé vlastenecké postoje svým životem, jako příklad zde můžeme připomenout Sokol. Útlak postupně sílil. Z rozhodnutí tehdejšího zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha došlo k rozpuštění *České obce sokolské* a její veškerý majetek byl úředně zabaven. Gestapo v noci ze 7. na 8. října 1941 zatklo, takřka současně, všechny sokolské pracovníky z ústředí, žup i větších jednot; mnozí v té době ale již byli uvězněni, či dokonce popraveni. Tragické říjnové události roku 1941 představují nejrozsáhlejší zásah protektorátní moci vedený proti skupině občanů, proti lidem z celé země, kteří se dobrovolně organizovali v jedné zájmové organizaci. Právem tak nově 8. říjen vstoupil do našeho kalendáře, stal se významným dnem České republiky. Tato krutá akce proti členům Sokola, jejímž cílem byla jeho likvidace, citelně postihla celou organizaci i její

³⁴ Dostupné online na https://cs.wikipedia.org/wiki/Spolkový_život_Němců_v_českých_-zemích_a-_v_Československu (citováno 24. 9. 2019).

budoucí poválečný život, znamenala totiž ztrátu mnoha předních aktivních osobností (Waic, 2013, 2018).

Květnové osvobození v roce 1945 umožnilo opětovné okamžité zahájení činnosti většiny spolků, které tak navázaly na svou bohatou předválečnou činnost, nikoliv však již s onou mírou, jak to bylo v období vzniku republiky. Zásadní zlom ve vývoji spolkového života nastal v roce 1948, respektive od „vítězného“ února onoho roku můžeme sledovat postupnou proměnu v činnosti spolků. Po únorovém komunistickém převratu v roce 1948 nedošlo k okamžitému zákazu svobodné spolkové činnosti, obvykle přetrvaly ve své dosavadní podobě ještě další dva tři roky. Následně pak byly pod nátlakem státních orgánů z větší části včleněny do organizací sdružených v zastřešující organizaci Národní fronta. Mnohé spolky, které svým ideovým zaměřením nevyhovovaly představám představitelů vládnoucí strany, se musely „dobrovolně“ rozpustit.

V roce 1951 byl v Československu vydán zákon č. 68/1951 Sb., o dobrovolných organizacích a shromážděních (platný od 1. října 1951). Tímto zákonem byl nahrazen zákon č. 134/1867 ř. z., o spolčovacím právu i stejně starý zákon o shromažďovacím právu a též nařízení uherského ministra vnitra ve věcech práva spolčovacího a shromažďovacího z let 1848 až 1913. Důsledkem byl konec mnoha spolků, eventuálně jejich transformace. Tímto zákonem bylo zároveň omezeno jedno ze základních demokratických práv – právo shromažďovací. Spolkový život během období budování socialismu vytvoření demokratické občanské společnosti příliš nenapomáhal, tedy až na výjimky v podobě organizací typu *Klub angažovaných nestraníků* (KAN), *Klub bývalých politických vězňů* (K231), *Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných* (VONS), *Charta 77*, které ovšem působily mimo oficiální struktury a jejím členům hrozilo vězení.

Éra budování socialismu, respektive komunismu, zahrnující 41 let od roku 1948, občanskou společnost značně zdeformovala, nikoliv však zcela zahubila či vymýtila. Lidé se během oněch 41 let museli naučit adaptovat na nové podmínky plynoucí z deklarované a zároveň poměrně razantně prosazované vedoucí úlohy komunistické strany a její ideologie. Ona léta totality zahrnují i krátké období uvolnění okolo roku 1968 a také další „závan“ blížící se svobody v období konce 80. let v souvislosti se sovětskou perestrojkou, která zasáhla i do fungování tehdejší Československé socialistické republiky.

3.7 Amatérské divadlo a jeho význam pro vzdělávání dospělých

Divadlo patří neodmyslitelně do evropské kulturní tradice, postupně se během staletí divadelní aktivity evropských národů rozrostly do nejrůznějších podob (Brockett, 2008). Nejinak tomu je i v našich zemích. U nás historicky významnou společensko-kulturní funkci má divadlo amatérské, v této oblasti bez jakýchkoliv pochybností patříme mezi přední národy Evropy, vždyť divadlo se hrálo či stále hraje snad v každém městě i vesnici. Amatérské divadlo (angl. *non-professional theatre*) je divadlo tvořené a provozované na neprofesionální bázi, termín amatérské je odvozen z latinského *amare* – milovat. Amatérské znamená „dělané z lásky“, což je v rozporu s nesprávným pejorativním použitím slova a jeho odvozením. Amatérské divadlo je „divadlo dělané z lásky k divadlu“. Čeština zná ještě jedno české pojmenování – ochotnické divadlo, tedy „divadlo dělané z ochoty“. V moderní terminologii je tento pojem spojen s určitou částí (segmentem) amatérského divadla, se soubory, které se snaží o napodobení běžné profesionální produkce bez větších uměleckých ambicí. Samotné označení amatérské divadlo se zrodilo v 60. letech 20. století právě díky snaze tehdejších ochotníků „o emancipaci od divadla profesionálního tím, že si začalo svébytně osvojovat některé estetické hodnoty moderního divadla“ (Císař In Císař a kol., 1998, s. 6).

Amatérské divadlo je pojmem technickým, nezahrnuje v sobě hodnotící aspekt. Na první pohled dokonce nemusí být někdy snadné amatérské divadlo poznat. „Pro identifikování amatérského divadla musíme znát ekonomické pozadí kreace, nejsou podstatné jiné údaje (...). Rozhodujícími kritérii jsou pouze honorování za práci a zaměstnanecký statut tvůrců divadla“ (Pavlovský in Pavlovský a kol., 2004, s. 19). To, že tvůrci věnují spoustu času přípravě a následnému provozování divadelní inscenace bez nároku na finanční ohodnocení, ukazuje, že tato činnost v sobě skrývá jiné hodnoty. Obecně veškeré amatérské umělecké aktivity společně s uměním dětí, postižených (a jiných specifických skupin) poskytují uspokojení tvůrcům, „i když nedosahují potřebné umělecké úrovně“ (Pavlovský in Pavlovský a kol., 2004, s. 19). Jenže divadlo potřebuje diváky, a tak je v zájmu amatérských souborů uspokojit potřeby vlastních diváků – obvykle příslušníků místní komunity. Divadlo má mimořádný vliv na život v obci, je společenskou událostí, která dokáže spojovat dohromady lidi různých profesí, vzdělání i politického zaměření. Lze říci, že ani moderní média nezatlačila amatérské divadlo do

zapomnění. Nová doba ovšem přináší amatérskému divadelnictví cenné podněty. „Se stále se zvětšující strukturací společnosti se strukturuje i amatérské divadlo, vyhraňují se jeho obory“ (Císař in Císař a kol. 1998, s. 19).

Typickým jevem amatérského divadla je volnočasová činnost. Klíčovou motivací většiny amatérských divadelníků je společné sdílení a prohlubování sociálních vazeb. Mnohdy také soubory zpracovávají, či jsou inspirovány místními lokálními specifiky, jako jsou místní postavy/osobnosti, mimořádné události, symboly a kulturní motivy dané oblasti. Nelze také opominout mnohdy velmi silný edukační význam zkoušení divadelní hry/inscenace. Napovídá tomu již samotné užití termínu „studium“ či „nastudování“ při přípravě provozování divadla. V souvislosti s tvorbou amatérského divadla můžeme hovořit o stále přítomném vzdělávání (dospělých), ke kterému zde dochází prostřednictvím neformálního, či informálního učení. Studium divadelní rolí má jistě pozitivní vliv na rozvoj paměti a kognitivních funkcí. Provozování divadelních představení kultivuje i schopnost komunikace a obecně napomáhá rozvoji (českého) jazyka u herců, ale i u diváků. V čase velkého rozšíření sedavých zaměstnání důležitost nabývá i nezanedbatelná pohybová aktivita spojená se zkoušením divadla. Funkce a význam amatérského divadla se v dějinách do jisté míry proměňují a odrážejí řadu společenských fenoménů (Veteška, 2019).

Samotné počátky formování divadelní kultury můžeme hledat na sklonku 12. století v souvislosti s liturgickými hrami spojenými s významnými křesťanskými svátky, především Velikonocemi a Vánocemi (Stehlíková, 1998). Odehrávaly se zpočátku pouze v kostelích. Divadlo je tak úzce spojeno s náboženským životem, do jisté míry tento stav setrvává v některých venkovských formách dokonce až do 19. století. Postupně ale dochází k odklonu od obřadné tradice, divadlo opouští ještě během konce středověku chrámy a na intenzitě získává lidová hravost. Dokladem je středověký (ve dvou verzích dochovaný) text *Mastičkáře*, hry komicky líčící problémy tří Marií s nákupem drahých mastí při cestě k hrobu Ježíše Krista. S koncem středověku a počátkem novověku jsou spojeny studentská parodická vystoupení, „veselá kázání“ – například „*Závěť vepřika Korokota*“ aj. Spojení sakrálního a profánního, posvátného a světského je typickým rysem středověké kultury, včetně té (amatérské) divadelní (Sochorová In Císař a kol., 1998).

Neblahý vliv na kulturní rozvoj země měly podle Pekaře (in Šmahel, 2008) husitské boje, v návaznosti na husitské tradice a reformaci vyzdvihující potřebu čtení Bible, ale později v 15. a 16. století vznikají tzv. literátská bratrstva, dobrovolná sdružení měšťanů pečující o vzdělání a náboženskou a mravní výchovu spoluobčanů, mimo jiné pořádali i divadelní představení. Divadelní prvky měly také četné venkovské i měšťanské cechovní slavnosti – typickým příkladem jsou masopustní obřady. Jako reakce na humanistické protestantské aktivity vzniká katolické školské divadlo, které preferuje (katolickou) nábožensko-výchovnou a vzdělávací funkci. Na rozvoji školského divadla v Čechách a na Moravě mají zásluhu především řády jezuitské a piaristické, ale i benediktýni a další. S rozšířenou působností profesionálních (mnohdy zahraničních) divadelních skupin dochází postupně od počátku novověku do konce 18. století k diferenciaci profesionálního a amatérského divadla.

V období baroka dochází u nás k rozmachu lidové tvořivosti, včetně té divadelní. Jedná se o tzv. selské či sousedské divadlo, které kvetlo především v oblasti Jizerských hor a Podkrkonoší. Dle Černého (2009) „obsahově lidovost znamená, že látka, kterou lid adoptuje, námět, děj, projdou v lidové tradici procesem přehnětení a reformulace, který je zakotví v mezích daných kulturních obzorů lidu a vtiskne jim pečeť sociálních poměrů, v nichž lidové vrstvy v příslušné dějinné chvíli žijí, jeho společenských kolektivních snah, jeho mravních stanovisek, jeho životní zkušenosti a praktické moudrosti“ (Černý, 2009, s. 193). Lidoví autoři zpracovávají především náměty biblické a životy světců, ale i světské – jako je např. Salička, krátká komická hra o starém sedlákovi podváděným mladým hejskem.

Sousedské inscenace byly odlišné od pozdějších obrozeneckých, jsou veskrze nositelem středověké – gotické tradice a jejích mysterií. Liší se v mnoha oblastech, jak dokládá Ron. „Obrozenecké drama patří všem, je k dispozici. V sousedském divadelnictví bývá pravidlem, že každá obec se prezentuje svým textem, pokládaným za bohatství lokality. Společenství je vlastníkem svého střezného textu“ (Ron, 1993, s. 73). Známe tak například různé lokální varianty Pašijových her. Sousedské divadlo od obrozeneckého se liší i inscenováním – používá rychlé filmové střihy, ale také „potřebuje pro svou narativní výpověď opovědníka a simultánní jeviště (...) Nezná se k psychologickému zpracování dramatických postav, k iluzivní scéně a zejména ideologie sousedských her je

příliš vzdálená osvíceneckému duchu obrozeneckého divadla“ (Ron, 1993, s. 73). Lidové venkovské divadelníky ani nezajímá problém jazyka, hrají v českém jazyce, který spolu běžně hovoří.

Na konci 18. století se rodí z podnětů osvícenství obrozenecké divadlo, které se zcela liší od lidové tvorby, jeho součástí je „boj o český jazyk“. Tematicky i formálně souvisí s městskou profesionální tvorbou. Obyvatelé měst, pokud chtěli vidět divadlo ve vlastní řeči, museli si ho sami vytvořit. Příkladem jsou ochotníci ve Vysokém nad Jizerou (1786) nebo pražští studenti, kteří bez povolení uvedli v roce 1791 Schillerovy Loupežníky. Zvláštní místo zaujímal Praha, jenže i zde ve Stavovském divadle byli prakticky všichni herci českých inscenací až do 20. let 19. století amatéry. Nutné je také připomenout, že česky se hrálo zpravidla pouze v neděli, neboť v týdnu museli profesionální diváci rekrutující se ze středních či nižších vrstev pracovat.

Rodící se měšťanská společnost hledala způsoby společenské zábavy ve volném čase, ideálně se jí stalo vedle tance divadlo. „Soukromé hraní divadla se na počátku 19. století stalo jednou z nejoblíbenějších zábav, jakousi módou a u některých lidí přímo vášní (...)“ (Procházka In Černý a kol., 1969, s. 1802). Zpočátku se hrálo doma pro úzkou skupinu rodinných příslušníků a jejich přátel, proto hovoříme o divadle domácím. Obcházely se tak mimo jiné četné zákazy a výnosy.

K velkému rozvoji ochotnických souborů dochází v polovině 19. století, plní v historii mimořádnou roli při formování našeho národa, a to zvláště svým podílem na zachování českého jazyka. V revolučních letech 1848-1849 se hrálo české divadlo již ve 120 městech a městysech, do amatérských divadelních aktivit se zapojují mnohé tehdejší významné osobnosti naší kultury (Klicpera, Erben, Havlíček aj.). „Nejčastěji se hrávalo v českých městech polozemědělského charakteru, která byla vzdálena větším kulturním centrům“ (Černý In Císař a kol., 1998, s. 45). Hrát v českém jazyce se stalo veřejnou manifestací národního povědomí, vlastenectví. „Kolem ochotnického divadla se většinou soustředila místní vlastenecká družina“ (tamtéž, s. 48). Divadlo se tak stalo také jedinečným nástrojem formování veřejného mínění otupujícím sílu absolutismu monarchie.

Dramaturgie ochotníků vycházela z repertoáru českého souboru v Praze, překladů cizích her, ale hlavně domácí tvorby. Objevují se dokonce i ochotnické opery, hudba ovšem zaznívala i v činohrách, o muzikanty nebyla nouze. Nelze zde opomenout i loutkové ochotnické divadlo, které zajišťovalo produkce pro děti.

Prvořadou funkcí ochotnického divadla můžeme spatřovat v občanské výchově herců i publika, bez rozdílu – divadlo se dostalo mezi všechny vrstvy. V období vydání zákona o právu spolčovacím z roku 1867 dochází k dalšímu rozšíření divadelních aktivit, hraje se již téměř všude. V roce 1885 je založena *Ústřední matice divadelních ochotníků československých*, „která pomáhala rozvoji svého členstva dramaturgickými radami i hereckými kurzy, vydávala praktické příručky o líčení, deklamaci, režii, scénografii apod., časopisy i edice her, vypisovala ceny na podporu dramatické produkce...“ (Šrámková In Pavlovský a kol., 2004, s. 20). Své divadlo mají i spolky sokolů, hasiči, dělnické spolky apod.

Se vznikem republiky ustupuje v tvorbě ochotníků potřeba posilovat národní uvědomění a do popředí vstupuje zájem o umělecký zážitek funkce zábavní. Dělnické spolky vyzdvihují sociální otázky, objevují se zde i první divadelní experimenty spojené s levicovou avantgardou. V období okupace a vlády fašismu se ochotnické divadlo stalo důležitým nástrojem udržení identity národa, především mladá generace vytvářela pozoruhodné inscenace. Mezi ochotníky se ukryl Alfréd Radok, jedna z vůdčích osobností poválečného divadla (Srba, 1998).

Poválečný vývoj amatérského divadla kopíruje naši historii. Po roce 1948 nastupuje snaha KSČ o ideologické ovládnutí veškerých svobodných projevů obyvatel, všichni musí držet stranickou linii, jsou zakazovány hry západních autorů. Jenže divadelní tvorba dokáže uplatnit hru skrytých významů, té se ochotníci brzy naučili využívat.

V 60. letech 20. století v souvislosti se vznikem malých progresivních scén se vyčleňují od ochotníků amatérští divadelníci, kteří vytváří novou poetiku a přináší na jeviště vlastní pohled na svět. Vytvořili jazyk divadelní alternativy, vrcholící tzv. autorským divadlem, „které se metaforou a obrazem velmi nelítostně vyjadřovalo k současné společenské situaci.“ Především venkovské ochotnické spolky udržují divadlo starého typu. Amatérskému divadlu se věnují mnozí profesionálové, kteří zde nachází

větší volnost. Přední osobností amatérského hnutí se stává například divadelní teoretik prof. Jan Císař.

Amatérští divadelníci významně zasáhli i do listopadových událostí v roce 1989, někteří z nich se stali politiky. V období hektické transformace společnosti se na chvíli zdálo, že nově budovaná demokratická společnost již nebude mít o amatérské divadlo tak velký zájem, ale po období jisté stagnace se opět činnost amatérských souborů čile rozvíjí.

Svět ochotnického, respektive amatérského, divadla má i dnes společnosti co nabídnout. Pomineme-li samotnou práci na vzniku divadelní inscenace, která je vždy více či méně spojena společným pronikáním do širší problematiky dotýkající se scénicky zpracovávaného tématu (hry), poskytuje mimo jiné již několik desetiletí celou škálu vzdělávacích aktivit, které napomáhají rozvoji jeho početných účastníků – divadelních amatérů (Veteška, 2019). Tedy lidí, kteří dělají divadlo z lásky, nikoliv pro peníze. Pozitivní vliv má podle Lázňovské (2010) amatérské divadlo samozřejmě i na diváky, potažmo na život celé místní komunity. Amatérští divadelníci se starají „nejen o veřejný život, ale zejména tvoří jádro toho, čemu se říká místní kultura. Naprosto nezpochybnitelně nabízejí dětem setkání s živým divadlem, a to na půdorysu tzv. tradičního divadla, tedy s kostýmy, kulisami a divadelně bohatými dramatickými postavami. Na to různé agenturní produkce „nemají“, protože nutně musejí být mobilní, a tudíž divadelně chudší. Amatérské divadlo rámuje různé svátky včetně silvestra, divadelní bály pořádané ochotníky jsou mnohde tradiční součástí kulturních kalendářů. V řadě míst dostali divadelníci do pronájmu kulturní dům za symbolický peníz s podmínkou, že v něm budou nabízet kulturní vyžití obyvatelům obce jako veřejné služby kultury. Tím lze vysvětlit skutečnost, že většina souborů funguje jako registrované občanské sdružení – to totiž snadněji dosáhne na dotace z veřejných financí (obec, kraj, Ministerstvo kultury).“ (Lázňovská, 2010, s. 6).

V České republice se během 20. století a na počátku století 21. postupně rozvinul unikátní propojený systém postupových amatérských divadelních přehlídek, jehož vrcholem je snad nejstarší amatérský divadelní festival na světě s názvem Jiráskův Hronov. V rámci této tradiční národní přehlídky každoročně probíhají vedle debatních

kritických klubů tematické semináře a „divadelní“ tvůrčí dílny, kterých se účastní stovky zájemců rozmanitého věku. Lektory jsou mnohdy uznávané osobnosti divadelního světa, v nedávné minulosti to byl třeba slavný ruský režisér Sergej Fedotov či tragicky zesnulý režisér Petr Lébl.

V Hronově se již tradičně konají semináře herectví, nonverbální komunikace, možností amatérského divadla, jevištní řeči, využití divadelních postupů při práci se skupinami a mnohé další. Semináře, workshopy, autorská čtení a dílny jsou organizovány v podstatě celoročně, a to jak jednotlivými spolky, tak zastřešující organizací NIPOS-ARTAMA (Národní informační a poradenské středisko pro kulturu) či VSVD (Volné sdružení východočeských divadelníků). Přesah významu těchto zájmových vzdělávacích aktivit v rámci amatérském divadla do občanského ale i profesního života aktivních účastníků (tj. amatérských herců, režisérů, scénografů aj.) je prokazatelný, v mnoha případech zásadní, neboť zde často získávají (dosud) potlačenou odvahu k osobní prezentaci a mnohé komunikační dovednosti. Semináře a obecně aktivní činnost v amatérských divadlech přispívá ke kultivaci osobnosti, která se může projevovat získáním znalosti a dovednosti přesně pojmenovávat a diskutovat. Nedostatek této specifické kompetence má neblahý vliv na rozvoj demokracie a formování kulturního povědomí (Veteška, 2019).

3.8 Sokol a další tělovýchovné spolky

V půli 19. století u nás dochází z počátku pouze mezi nejbohatšími vrstvami zvolna k objevování kouzla sportování, jehož půvab je nalézán v západních zemích. Sportování se věnují především aristokratické kruhy, vedle tradiční zábavy šlechty jako je šerm, jezdeckví či střelba přichází zájem o nová sportovní odvětví. Ve výchově mladých šlechticů se začíná prosazovat tělocvik, v Praze vzniká např. *Soukromý ústav pro gymnastická umění* (1843).

Dle Waice (2013) byl zájem měšťanských kruhů o tělesnou výchovu a sport, cíleně zaměřený na rozvoj kondice a pohybových dovedností, veliký. Zejména po konci bachovského absolutismu se projevují praktické snahy o založení „tělocvičného“ spolku, který by výchovně působil na rozmanité vrstvy obyvatelstva a metodicky vedl tyto

aktivity. Ukázalo se však, že společný česko-německý spolek nemá podporu mocných bohatých mecenášů, a tak nejprve před Vánoci 1861 vzniká německý *Pražský turnerský spolek*. Češi ale nechtěli zaostat, a tak v únoru 1862, poté co jsou úřadům předloženy navržené stanovy, je svolána ustavující valná hromada *Tělocvičné jednoty pražské*, ve znaku měla letícího sokola, po kterém byl spolek posléze přejmenován na *Sokol* (1870). Prvním starostou byl zvolen podnikatel Jindřich Fügner (1822–1865) a místostarostou později náčelník Miroslav Tyrš (1832–1884), který se po čase stal také manželem Fügnerovy dcery (Waic, 2013).

Z podnětu výše zmíněného Fügnera a také díky jeho nemalému finančnímu příspěvku vzniká na rohu ulic Žitné a Sokolské první spolková tělocvična v novorenesančním slohu. Silou nadšení sokolských stavitelů se v ní první společná cvičení uskutečnila již v prosinci 1863, nutno dodat, že původnímu účelu budova slouží doposud. Od začátku lze ve spolku sledovat dvě odlišné zájmové skupiny, které se přely o program mladé organizace. Fügner spolu s Tyršem, který měl bohaté zkušenosti se cvičením z německých spolků, prosazoval především tělocvičnou náplň, ostatní členové výboru v čele s nakladatelem Juliem Grégrem či hrabětem Rudolfem Thurn-Taxisem měli zájem více o účast na různých veřejných slavnostech a společenských událostech. Vytvořilo se poněkud nesourodé společenství: „Na jedné straně stáli přispívající členové, kteří činnost jednoty z velké části financovali, a na druhé straně činní členové, kteří platili nižší příspěvky, přičemž plně využívali jejího materiálního zázemí, ale bez kterých by spolek těžko mohl být tělocvičnou jednotou“ (Waic, 2013, s. 23). Vysoký podíl necvičících členů doprovází existenci *Sokola* s různou mírou po celou dobu jeho existence.

Ideu Sokola dobře reprezentují slova matky prvního sokolského praporu Karoliny Světlé: „jen v těle zdravém a silném přebývá duch zdravý a jen z ducha zdravého prýští se ono blahodárné světlo, ježto budí v národě zárodky budoucnosti blahé“.³⁵ Tělocvičné jednoty vznikaly záhy od roku 1862 i mimo Prahu - v Jaroměři, Kolíně, Nové Pace, Turnově, Příbrami, Jičíně, Kutné Hoře, ale i na Moravě, v Brně vzniká také již v roce 1862, následuje Olomouc, Valašské Meziříčí, Dačice a mnoho dalších. Během několika desetiletí krok za krokem Sokol a jeho ideály pronikl do většiny obcí a mezi širší vrstvy

³⁵ Památník vydaný na oslavu dvacetiletému trvání Tělocvičné jednoty Sokola Pražského (Praha, vl. n. 1883, s. 63 In Waic, 2013, s. 23).

společnosti, stal se největším českým spolkem. Získal tak mimořádný význam pro další vývoj země. „Důraz, který sokolští cvičitelé a vzdělavatelé kladli na sepětí rozvoje tělesných schopností a dovedností s mravní výchovou rozumovou osvětou, přispěl zvláště u těch, kteří trávili v sokolských tělocvičnách volný čas už od žákovských let, k vytvoření pevné hodnotové orientace, zdravého sebevědomí a silného pocitu národní identifikace“ (Waic, 2013, s 94–97).

Vlastní cvičební program Sokola vytvořil Miroslav Tyrš, publikoval jej pod názvem „Základové tělocviku“. Stal se základem moderní tělovýchovy – vedle cvičení prostných, pořadových a na nářadí (kůň, koza, bradla, kruhy, šplh, kladina aj.) se cvičenci měli věnovat rovněž disciplínám úpolovým (šerm, vzpírání, zápas, vrh břemenem aj.). Velmi důležité byly pro sokoly základy atletiky - běhy a skoky (do dálky, výšky, hloubky, skok útokem a o tyči). Sportovat se samozřejmě mělo i mimo tělocvičny, jednoty se věnovaly plavání, veslování, bruslení, ale také jezdectví. Zahrnutí silových cvičení branného charakteru je odvozováno od německého turnerského vzoru, Tyrš ale také připomíná, že „národové čím menší, tím větším činností vyvinout musí“. ³⁶ Nabízel dokonce neúspěšně sestavení zvláštních sokolských vojenských útvarů. Sokol ale také od počátku své existence pořádal četné výlety na pamětihodná místa vlasti, první uspořádala pražská jednota již na jaře 1862, a to na Říp a na Závist u Zbraslavi.

Starost o tělesnou zdatnost doplňovala podle antických vzorů i etická a vlastenecká výchova, je zřejmé, že Tyršovy ideje směřovaly k vytvoření všestranné osobnosti zdatné tělesně i duševně. Mimochodem do prvních stanov vložil Tyrš jako jednu z činností spolku poněkud překvapivě zpěv, ostatně hudba hrála v dalším životě Sokola důležitou roli, jak mimo jiné dokládají sokolské písně. Sokol postupně zajišťoval obcím bohatý kulturní a společenský život – koncerty, plesy, hudební, divadelní i loutkové soubory, zábavné soutěže apod.

Pozoruhodná je „hasičská kapitola“ Sokola, v letech 1874-1876 se některé jednoty přetvořily do spolků hasičsko-tělocvičných. Od roku 1876 dokonce vycházela v časopise „Sokol“ rubrika „Hasičství“. Waic (2013) připomíná a dokládá, že „hasičská cvičení byla součástí činnosti některých jednot od počátku jejich existence“ (Waic, 2013, s. 42).

³⁶Časopis Sokol, 1, 1871, s. 2 (In Waic, 2013, s. 39).

Miroslav Tyrš proti tomuto spojení vystupoval, nikoliv však proti zájmu členů o hasičství, vysvětluje, že „sokolství tělesné a mravní vzdělávání národa je posláním univerzálním a služba vlastenecké ideji, kdežto hasičství míří k úkonu určitému“ (Waic, 2013, s. 43). v roce 1882 se hasičství od Sokola definitivně odděluje. Podobně, ale pravděpodobně s mnohem většími emocemi, koncem století mizí příležitostné napojení Sokola na církev, jednotlivé jednoty si nechávaly totiž běžně světit své sokolovny, také se účastnily na církevních slavnostech, jako jsou procese ve svátky Božího Těla a Vzkříšení. Katolická církev stále více spojovaná u mnoha vlastenecky smýšlejících sokolů s reakčním režimem monarchie se stávala nepřítelem, což vyústilo ve vznik katolické tělocvičné jednoty *Orel*, působící převážně na více religiózní Moravě.

Od listopadu 1870 Tyrš iniciuje pravidelné osvětové přednášky přístupné všem členům, měly se konat jednou měsíčně, stojí tak u počátku sokolského vzdělávání. Cenným nástrojem vzdělávání byl spolkový časopis *Sokol*, rostla i sokolská publikační činnost. Samotný Sokol se na konci 19. století přetvořil v celostátně dobře organizovanou síť jednot rozdělených do krajů/žup. Systematické soustavné vzdělávání členů Sokola v celé zemi se odvíjí od tzv. *svatováclavské rezoluce* z roku 1895, dokumentu vzešlého z valného sjezdu ČOS. V jejím třetím bodě se píše, že se delegáti zabývali: “snahou o mravní povznášení jedinců, tak aby výchova tělesná kráčela s mravní. K cíli tomu bud’tež při jednotách zřizovány knihovny vybraného obsahu vzdělávacího, budiž v členstvu buzen zájem pro odebírání a čtení dobrých knih, bud’tež hojněji pořádány přednášky poučné a vycházky, za účelem tím nechat’ v župách se zřizují kroužky způsobilých osob, jež by v jednotách přednášky pořádaly, bud’tež pořádány schůze, v nichž se představují úvahy o věci sokolské a budiž o nich rokování zavedeno“.³⁷ Následující rok byl schválen přednáškový řád, dle kterého měly v každé župě vzniknout přednáškové odbory, každé jednotě zase ukládal uspořádat ročně minimálně pět přednášek. Základem sokolského vzdělávání byly vedle zapálených přednášejících sokolské knihovny, ale také cenově dostupné tiskoviny vycházející v co největších nákladech, aby byla zajištěna jejich dostatečná distribuce.

Dle Pokorného „lze asi říci, že sokolská osvětová práce se s výjimkou zdravotnědných témat nesoustřeďovala na zprostředkování poznatků, které by se daly

³⁷ Valný sjezd obce sokolské dne 28. září 1895 (Borec r. 2, č. 19, s. 132 – srovnej s Pokorný, 2003, s. 46).

využít pro praktický život a individuální společenský vzestup. Sokolským aktivistům šlo o vzdělání, které vytvářelo základ pro formování určitého světového názoru (pokrokového, demokraticky orientovaného a vlastenecky angažovaného) či dokonce charakteru, které tedy mělo zapůsobit na chování a jednání“ (Pokorný, 2003, s. 71).

Další nárůst členstva zaznamenává Sokol po vzniku republiky, dle statistik je v jisté době každý 15. občan republiky sokolem. Sokol tak dominuje meziválečnému spolkovému životu. Za připomenutí zde stojí fakt, že vedle Sokola vznikají v druhé půli 19. století konkurenční dělnické tělocvičné jednoty, s některými Sokol více či méně spolupracuje. Svou činnost v Čechách zahajují ale také sportovní kluby. Je důležité zde připomenout, že sportovní spolky a obecně sport je nutné od činnosti Sokola odlišovat. Sokolství jako hlavní reprezentant české kultury se z počátku vyjadřovalo vůči sportu přicházejícímu k nám z anglosaské oblasti převážně negativně. Ten totiž svým zaměřením na soutěživost (individualitu) a specializaci oproti sokolskému smyslu pro tělesnou a duševní harmonii a kolektivismus sklízel ze strany sokolů ostré výhrady, zejména pak sportu ve své vrcholové podobě.

Od roku 1860 existoval pražský *Anglický veslařský klub*, roku 1863 byl zase v Uherském Hradišti založen *Veslařský klub Morava*. Vedle veslařských klubů se během druhé půle 19. století začínají organizovat i příznivci dalších sportovních odvětví. Pojmenování „klub“, které nahrazuje slovo „spolek“, si přinášejí z Anglie. Vznikají kluby ledního hokeje, bruslařské, atletické, cyklistické, fotbalové a další.

V roce 1899 je také zakládán *Český olympijský výbor*, který díky Jiřímu Guthu Jarkovskému (1861–1943) stojí u základů mezinárodního olympijského hnutí. Sokolové se zpočátku k olympijské myšlence stavějí negativně, zlom nastává až v období první republiky, roku 1919 se Sokol dokonce stává členem Československého olympijského výboru, následně reprezentují Československo a získávají na olympiádách a jiných mezinárodních závodech sportovní úspěchy včetně medailí. Například sokol Ladislav Vácha přivezl v roce 1928 z OH v Amsterdamu dvě stříbrné a jednu zlatou medaili, sokol Alois Hudec se stal olympijským vítězem v gymnastice na OH v Berlíně v roce 1936.

Do života Sokola zasáhly obě světové války, v obou sokolové svým jednáním projevili vlastenectví a smysl pro obranu národa. Únorové události přináší poněkud zmatečné násilné zakončení činnosti Sokola na počátku padesátých let, v Československu je tedy zrušen, nicméně je jisté, že tělocvičny sokolů dále sloužily svému účelu a socialistické spartakiády by bez předchozí existence všesokolských sletů a také díky zkušenostem „bývalých“ sokolů nikdy nevznikly.

4. PROBLEMATIKA FORMÁLNÍHO A NEFORMÁLNÍHO VZDĚLÁVÁNÍ NA PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ

4.1 Školství na přelomu 19. a 20. století

Již v roce 1774 iniciovala Marie Terezie vznik reformy rakouského elementárního školství, v důsledku čehož byl zpracován Všeobecný školní řád, který zavedl povinnou šestiletou školní docházku. Podle Šmahelové (2009) byly zavedeny tři typy státních škol – tzv. školy triviální (určené především pro děti vesnické a chudší žáky městské, které se zaměřovaly na učení čtení, psaní, počítání, náboženství a případně i další znalosti týkající se hospodářství), školy hlavní (zřízené v každém kraji, vyučující kromě trivia ještě latinu, zeměpis, dějepis, přírodopis, sloh, kreslení, geometrii, základy hospodářství a průmyslu) a školy normální, které měly rozšířené osnovy škol hlavních. Z hlediska vyučovacího jazyka existovaly školy triviální české a německé, školy hlavní vyučovaly v první třídě česky, v druhé z části německy a od třetí třídy jen německy a školy normální vyučovaly pouze v němčině (Šmahelová, 2009, s. 27).

Vedle světských škol existovaly tradičně také školy církevní, které sloužily především příslušníkům té konfese, která je zřídila. Důvody zřizování těchto škol byly různé. Jednak šlo o naplnění úmyslu, kdy vzdělávání bylo posláním. „Dále katoličtí biskupové také předpokládali, že jistá část absolventů bude získána pro další studium bohoslovectví a ke kněžství“ (Horák, 2011, s. 22). Nekatolická vyznání (evangelické či židovské) pak zakládala školy i s jistou obrannou funkcí, jelikož veřejné školství bylo po dlouhou dobu právě pod vlivem katolické církve, což přinášelo řadu sociálně-kulturních konfliktů (Horák, 2011).

Církev měla zásadní vliv na formování školství a modelování kurikula v monarchii od roku 1848 (od tohoto roku bylo školství pod vedením církve). V tomto období také nastala změna ve středoškolském vzdělávání, kdy byla realizována reforma Exner-Bonitzova, v jejímž důsledku byla zřízena osmiletá humanitně zaměřená gymnázia a sedmileté matematicko-přírodovědné reálky (srov. se Svatoš, 2000). „Vyučování organizovala církev a učitelé byli v postavení jejích služebníků, s velmi nízkým platem“ (Musil a Sedláček, 1964, s. 35).

Svůj významný vliv na další vývoj školství měla „tzv. ústava pro Předlitavsko, vydaná roku 1867. Ta také zrušila církevní dohled nad školami a zavedla povinnou

osmiletou školní docházku“ (Ovečka, 2011, s. 39). Zajímavé může být, že přestože byl dohled církve nad školstvím zrušen, stále přetrvávaly jisté podzákonné normy, které narušovaly odklon od katolicismu. Příkladem může být každodenní povinnost zahajovat výuku ve veřejných školách modlitbou (Horák, 2011)

V roce 1869 byla pak povinná školní docházka říšským školským zákonem uzákoněna až do věku 14 let, a to jak pro hochy, tak pro dívky. V návaznosti na tento zákon byla vytvořena soustava škol obecných a měšťanských a také došlo i k významným změnám v obsahu vzdělání. Tento zákon podle Šmahelové (2009) také určil nejvyšší úvazkovou míru pro učitele ve výši 30 hodin týdně, stejně jako bylo učitelům určeno pravidelné vyplácení služného a bylo jim přiznáno právo na penzi, zákon také omezil počet žáků ve třídě (maximálně 80). Zajímavostí také může být, že příprava na učitelskou profesi probíhala také na ženských učitelských ústavech. Zde se připravovaly na učitelské povolání ženy, ty ovšem nesměly po provdání učit (tzv. celibát učitelek) (Šmahelová, 2009, s. 28) „I když však ženy měly stejnou kvalifikaci jako muži, dostávaly plat ve výši 80 % platu učitelů. Po protestech učitelek byly r. 1875 jejich platy dorovnány do stejné výše jako platy učitelů, ale učitelky se nesměly provdat (resp. mohly, ale nesměly dále vykonávat své povolání). Zavedení celibátu bylo zavedeno s ohledem na § 55 říšského zákona o obecných školách z r. 1869, který požadoval, aby se učitelé mohli věnovat svému povolání "bez všelikého překážejícího zaměstnání vedlejšího". Tento tzv. celibát učitelek platil pouze pro učitelky literní (tedy ty, které vyučovaly všechny předměty kromě ručních prací). Učitelky odborné, které vyučovaly ruční práce, mohly být provdány. Roku 1903 založila Františka Plamínková hnutí za jeho zrušení, k čemuž došlo r. 1919. Po zrušení celibátu se učitelka mohla vdát a nebyla povinna odejít ze služby, dokonce měla nárok na mateřskou dovolenou v délce 3 měsíců (dostávala max. 80 % platu).“³⁸

Zmíněný říšský školní zákon rovněž zrovnoprávnil ve výuce češtinu a němčinu. Jako prováděcí předpis k tomuto zákonu byl o rok později, v roce 1870, vydán školní a vyučovací řád, který obsahoval podrobnosti o návštěvě škol (například určoval povinnost rodičům zapsat dítě do seznamu dětí navštěvujících školu tři dny před zahájením školního

³⁸ Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského. [on-line]. *Nejčastější dotazy z dějin školství*. [cit. 2019-10-24]. Dostupné online na <https://www.npmk.cz/muzeum/pro-badatele/nejcastejsi-dotazy-z-dejin-skolstvi>.

roku), o čase vyučování, o školní kázni (tato část specifikovala vyučovací přestávky, ale také uváděla, že „Trestati dítě na těle není v nižádné případnosti dovoleno“³⁹) atd.⁴⁰

Jistý krok zpět přinesla v roce 1883 školská novela, která na venkovských školách zavedla polodenní vyučování a umožnila tzv. úlevy ve školní docházce. Ty spočívaly v tom, že na požádání rodičů nemusely dvanáctileté a starší děti od dubna do listopadu navštěvovat školu. Cílem bylo umožnit jejich pomoc s hospodářstvím rodičů (Šmahelová, 2009, s. 28).

Další změny přinesl až zánik mocnářství a vznik Československé republiky.

Na přelomu 19. a 20. století vznikají ve světě také první alternativní školy. Např. v roce 1889 zřídil anglický pedagog Cecil Redie školu v Abbotsholmu. Ta se stala později vzorem pro obdobná zařízení na kontinentu. Tato škola zdůrazňovala žákovskou samosprávu, vyzvedávala ruční práce, podporovala tělesnou výchovu a společným životem chtěla stimulovat sociální rozvoj svých žáků. O deset let později, v roce 1898, pak německý pedagog Hermann Lietz otevřel venkovský výchovný ústav „Landerziehungsheim Oldenburg“. Cílem tohoto zařízení bylo rozvíjet nového člověka se smyslem pro kulturu a pokrok a vytvořit dětem rodinné prostředí. Myšlenkou tohoto pedagoga bylo, že obsah vzdělávání má být prospěšný životu, má akcentovat pracovní a tělesnou výchovu, pobyt ve volné přírodě a integraci žáků na základě společných zájmů. Z těch dnes všeobecně známějších směrů je možné zmínit rok 1907, ve kterém Marie Montessori otevírá v Římě dětský dům Casa dei Bambini pro děti od 3 do 7 let. V této škole má výchova zajistit svobodný a spontánní rozvoj tvůrčích schopností dítěte. V roce 1919 založil německý filozof a pedagog Rudolf Steiner první waldorfskou školu, která je založena na esteticko-výchovné předměty, na pracovní a jazykovou výchovu a také na náboženskou výchovu v duchu křesťanské morálky. V rámci tohoto směru se až do dnešních dnů dochovalo vyučování v časových blocích – „epochách“, přičemž o obsahu vyučování svobodně rozhoduje učitel spolu se svými žáky (osnovy neexistují). Rok 1919 je pak také spjat s daltonskou školou, kterou založila v USA Helen Parkhurstová. Tento typ vzdělávání je založený na samostatném učení žáků, neexistuje tradiční rozdělení do

³⁹ Řád školní a vyučovací pro obyčejné školy obecné, vydaný dne 20. 8. 1870 v Praze (§ 24).

⁴⁰ Řád školní a vyučovací pro obyčejné školy obecné, vydaný dne 20. 8. 1870 v Praze.

tříd podle věku a celoroční látka je rozdělena na měsíční úkoly, které žáci plní vlastním tempem.⁴¹

Na přelomu 19. a 20. století se také proměňoval vztah ke vzdělávání dívek. To totiž až zhruba do čtyřicátých let 19. století probíhalo především v rodině s přispěním domácích vychovatelů a týkalo se především dívek z měšťanských vrstev. Další možnosti vzdělávání dívek pak mohly probíhat v penzionátech či klášterních školách. Cílem takto poskytovaného vzdělávání bylo především vedení dívky v duchu dobových požadavků ve smyslu přípravy k úspěšnému přijetí role ženy-manželky a později i role matky. Záměrem tedy bylo předat dovednosti potřebné k vedení domácnosti, péče o děti a schopnosti přiměřeně reprezentovat dům a manžela.⁴²

Povinná školní docházka byla zavedena roku 1774, nicméně tato „docházka do 12 let věku v praxi nebyla zcela realizovaná ještě ani v 19. století. Pro dívky z nižších vrstev pak byla základní (triviální) škola jediným zdrojem a možností získání vzdělání“ (Malínská, 2005, s. 13). Vyšší společenské třídy pak měly případně k dispozici soukromé učitele a jejich postavení bylo lepší, nicméně stále platilo, že příprava dívek se zaměřuje na dovednosti spojené s „ženskými pracemi“ a především stále nebyla možnost, aby tyto dívky studovaly na středních a vysokých školách (Šmahelová, 2009).

Až koncem 19. století pak mohly ženy studovat na univerzitě, bohužel se však projevilo nedostatečné zázemí v podobě nižšího školství. „Do prostoru Habsburské monarchie přicházely již od poloviny 19. století zprávy ze zahraničí o úspěších tamního vysokoškolského vzdělání žen. Ve snaze dokázat společnosti samostatnost, svobodomyšlnost a intelektuální schopnosti žen, usilovala spolková emancipační hnutí v Čechách rovnou o zpřístupnění nejvyššího možného stupně vzdělání. Skutečnost, že nebyla v dostatečné míře vyřešena otázka středoškolského dívčího studia, se tedy v plné míře projevila až po zpřístupnění univerzit ženám.“⁴³ Bylo tedy nezbytné věnovat

⁴¹ Národní ústav pro vzdělávání. [on-line]. *Alternativní školy*. [cit. 2019-09-24]. Dostupné z http://www.google.cz/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=18&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjx_NWimLTIAhWL2BQKHcf9B-E4ChAWMAAd6BAGHEAI&url=http%3A%2F%2Fwww.nuv.cz-%2Fupload-s%2FPOSPOLU%2Fpublikace%2F2._Textovy_procesor_vzor.pdf-&usg=AOvVaw35XUN8b-3gNiAgBWfYWdSsW

⁴² Rovné příležitosti. [on-line]. *Rozvoj vzdělávání žen v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. [cit. 2019-09-24]. Dostupné z www.rovne-prilezitosti.cz/clanky/clanek-3.html

⁴³ Feminismus. [on-line]. *Dívčí středoškolské vzdělávání v Českých zemích na přelomu 19. a 20. století*. [cit. 2019-10-24]. Dostupné z <http://www.feminismus.cz/cz/clanky/divci-stredoskolske-vzdelavani-v-ceskych-zemich-na-prelomu-19-a-20-stoleti>

pozornost i vzdělávání středoškolskému, což bylo realizováno jednak snahou o zakládání čistě dívčích škol, jednak snahou o zpřístupnění škol chlapeckých i dívkám.⁴⁴

4.2 Specifika výchovy a vzdělávání dospělých

Vzděláváním dospělých se zabývá věda, která je označována jako andragogika. Přesněji řečeno, andragogiku lze definovat například jako „vědní a studijní obor zaměřený na veškeré aspekty vzdělávání a učení dospělých.“ (Beneš, 2014, s. 11). Také je možné uvést, že andragogika je vědecká disciplína „zabývající se veškerými procesy a souvislostmi učení a vzdělávání dospělých. Objektem současné andragogiky je dospělý jedinec (biologicky, psychicky, sociálně a ekonomicky zralý), předmětem je celková edukační realita dospělých, tedy především proces organizovaného (intencionálního) učení a sociálně-ekonomické souvislosti tohoto učení.“ (Průcha a Veteška, 2014, s. 40).

Člověk se ve své historii vždy vzdělával, v ideálním případě v průběhu celého života, protože jeho život závisel vždy na schopnosti zorientovat se a reagovat na nastalou společensko-politickou situaci, stejně jako na jeho vlastní vývojové antropologické změny. Přesto však je systém vzdělávání dospělých, ve smyslu jak ho chápeme dnes, na konci 19. století poměrně novou záležitostí, jehož vznik a rozvoj souvisí s historickými a společenskými změnami moderních společností. Zásadní je pro formování a konceptualizaci vzdělávání a rozvoje dospělých počátek 20. století. Tam lze nalézt řadu zásadních prvků, které determinovaly další vývoj, který vyústil ve vznik samostatné vědní disciplíny – andragogiky.

Lze říci, že dnešní systémy vzdělávání dospělých souvisí s přechodem od feudálních k liberálně konstituovaným společnostem a váží se k období, kdy západní společnost zažívá hospodářský rozmach a dochází mj. k vzestupu střední třídy, emancipaci buržoazie a rozvoji průmyslové výroby (Beneš, 2014). Pokud se hovoří o tomto období, jsou často zmiňovány tzv. emancipační tendence, které měly být zaměřeny především na ženskou část populace či na část afroamerického obyvatelstva. Takové podmínky byly velmi dobré pro rozvoj jak teorie, tak i praxe vzdělávání dospělých (Škoda, 1996). V mnoha zemích pak tyto emancipační procesy také souvisely s vytvářením národní identity (emancipace národa). Často také tyto snahy probíhaly

⁴⁴ Feminismus. [on-line]. *Dívčí středoškolské vzdělávání v Českých zemích na přelomu 19. a 20. století*. [cit. 2019-10-24]. Dostupné z [www: http://www.feminismus.cz/cz/clanky/divci-stredoskolske-vzdelavani-v-ceskych-zemich-na-prelomu-19-a-20-stoleti](http://www.feminismus.cz/cz/clanky/divci-stredoskolske-vzdelavani-v-ceskych-zemich-na-prelomu-19-a-20-stoleti)

„mimo podporu nebo mimo zájem státu a stát se podílel pouze reaktivně, přičemž snahou bylo dostat tyto procesy pod kontrolu a to často i pomocí konzervativních společenských sil“ (Beneš, 2014, s. 25).

Je tedy zřejmé, že sledované období přelomu 19. a 20. století bylo obdobím se silným podnětem ke vzdělávání dospělých, andragogika jako věda však rozvíjena nebyla, přestože název oboru již existoval. „Svoji historii má i samotný pojem andragogika, který poprvé použil německý vysokoškolský učitel Alexander Kapp v roce 1833 ve svém spise "Andragogika, neboli vzdělávání v dospělém věku", kde se pokusil o rozbor vzdělávací teorie řeckého filozofa Platona. Pojem andragogika vytvořil z řeckého pojmu "anér" - muž (tedy ve významu dospělý). Pokusil se definovat nauku o vzdělávání dospělých jako disciplínu odlišnou od pedagogiky. Pár let po té německý filozof a pedagog Johann Friedrich Herbart používání pojmu striktně odmítl (předmětem výchovy musí být děti, jinak by vznikla "všeobecná nedospělost"), a tak pojem zůstal na mnoho desítek let zapomenut.“⁴⁵

Fakt, že se člověk učí po celý svůj život a tedy že se může a také má učit i ve starším věku, je znám již dlouho. Zmínit lze práce i Jana Amose Komenského, například jeho „Školu stáří“, kde říká, že se lidé mají učit moudře využívat výsledků své práce a správně prožívat zbytek svého života (Mühlpachr, 2017). Dnes lze říci, že motivem dnešních dospělých ke vzdělávání a osobnostnímu rozvoji jsou nejčastěji označovány faktory, jako je příprava na novou práci, pomoc v současné práci, snaha a touha být lépe informovaný, strávit příjemně čas, úkoly z domácnosti, jiné úkoly, potkat nové lidi, útěk z každodenní rutiny. Také mají svůj vliv aktuální sociální podmínky, jelikož vzhledem k společenskému vývoji (který má svůj vztah k evoluci postindustriálních společností) existuje relativní hmotný dostatek. Tím pádem dochází ke změně postoje jedince k práci – zatímco původně byla práce prostředkem k dosažení určitých cílů (toto pojetí je dnes označováno jako „instrumentální“), dnes se přechází k více „duchovnějšimu“ pojetí práce, kdy lidé v práci hledají především vnitřní přínosy (Řezáčová, 2015). Je tedy zjevné, že vzdělávání dospělých výrazně ovlivňují sociální souvislosti. „Moderní vzdělávání dospělých vzniklo v reakci na sociální změny, k nimž docházelo v Evropě v

⁴⁵ Andromedia. [on-line]. *Dějiny andragogiky*. [cit. 2019-10-25]. Dostupné z [www: http://www.andromedia.cz/andragogicky-slovník/dejiny-andragogiky](http://www.andromedia.cz/andragogicky-slovník/dejiny-andragogiky)

19. století. Jednalo se o změny, jež podnítily různorodé emancipační snahy (neprivilegovaných etnik, nižších sociálních vrstev, žen apod.).“ (Kopecký, 2013, s. 6).

Přelom 19. a 20. století byl tedy obdobím, které mělo na vzdělávání dospělých významný vliv, zejména z hlediska nastartování potřeb takového vzdělávání a také zahájení aktivit v této oblasti. Tomu od poloviny 19. století předcházelo něco jako lidová osvěta a lidová výchova, vzdělávací aktivity v rámci spolkového života, později tzv. univerzitní extenze. K rozmachu těchto oblastí vzdělávání dospělých však došlo především na přelomu 19. a 20. století a po vzniku československého státu se takovému vzdělávání dostalo i legislativní a finanční opory. To pak mělo svůj vliv také na vznik různých institucí, jako jsou lidové školy a vyšší lidové školy, a Masarykův lidovýchovný ústav se tyto aktivity se snažil koordinovat. Rok 1918 také přinesl přijetí prvního (a dosud jediného) zákona o vzdělávání dospělých u nás (Rabušicová, 2006).

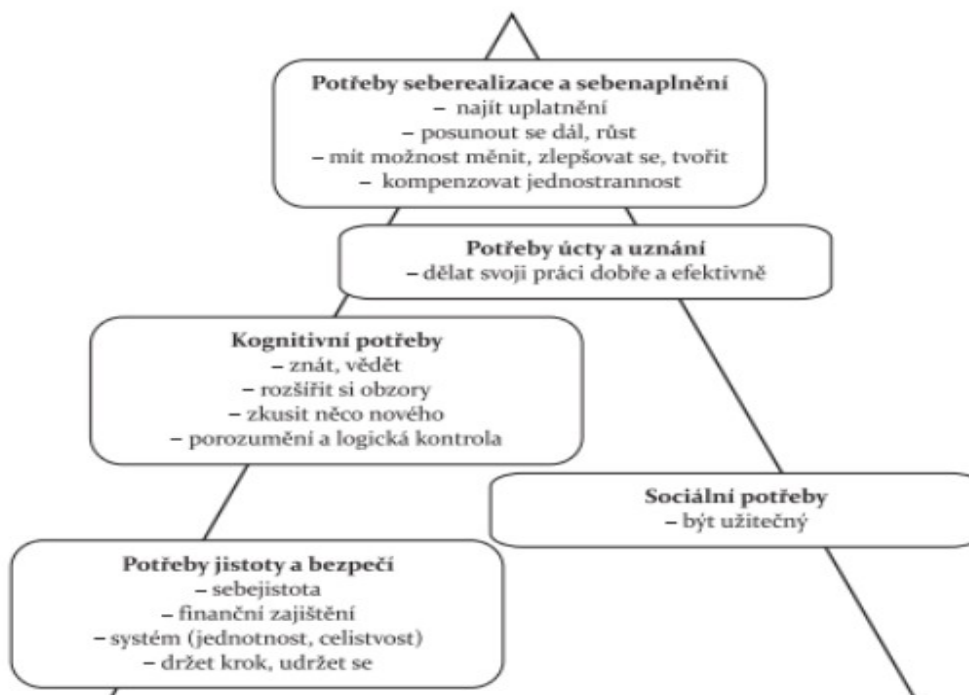
Z hlediska potřeb a vůbec motivů ke vzdělávání dospělých lze podle Tureckiové (2004) uvést, že obecně jsou tyto potřeby a motivy vzdělávání jedince popisovány teoriemi, které se snaží vysvětlit důvody, které jedince ke vzdělávání vedou. Nejčastěji je využíván různě modifikovaný koncept Maslowovy teorie potřeb. Podle této teorie lze osobní potřeby jedince hierarchizovat. Maslow uspořádal potřeby do pěti skupin. Graficky jsou tyto potřeby znázorňovány ve formě pyramidy, což znázorňuje sílu každé skupiny (tedy pro udržení celého konceptu platí, že první jsou uspokojovány potřeby základní, v prvních nosných patrech, teprve po jejich uspokojení je možné přejít k uspokojování potřeby vyšších. Stejně tak platí, že pokud dojde k problému s uspokojením některé nižší vrstvy potřeb, je nutné nejprve uspokojit nižší úroveň a pak pokračovat v uspokojování potřeb z vyšších pater. Neplatí tedy, že uspokojením nižšího patra přestává být toto patro důležité a není potřeba mu více věnovat pozornost) (Tureckiová, 2004, s. 59).

V rámci vzdělávání dospělých pak lze použít Maslowovu pyramidu například ve formě, kterou uvádí obrázek 2. Funkce vzdělávání dospělých se vyvíjely v kontextu proměn společnosti, rovněž byly determinovány hospodářskými, politickými a kulturně-sociálními vlivy. Funkce, které se vyvíjejí v podstatě komplikovaně, dlouhodobě, podle Rabušicové (2006) v zásadě nejsou jasné ani dnes. „Lze předpokládat, že tomu ani jinak nebude, protože v situaci plurality „dospělostí“ a jejich potřeb je očekávatelná také pluralita možností, k jakým účelům vzdělávání dospělých využívat. V zásadě se ale od

jeho vzniku hovoří o emancipační funkci vzdělávání dospělých (vzdělání jako politická síla), kompenzační funkci (možnost doplnit si vzdělání obvykle formální cestou) a kulturní funkci (dříve lidová osvěta, dnes vzdělávání ve volném čase). K těmto historickým účelům vzdělávání dospělých se přidávají současné, jako je kvalifikační funkce (další vzdělávání za účelem zvýšení nebo zkvalitnění kvalifikace) a sociální funkce (sociální kontakty a podpora při zvládání privátního života). Budoucnost nejspíše přinese další možnosti využití vzdělávání dospělých.“ (Rabušicová, 2006, s. 21).

Od poloviny 19. století tedy hlavní vzdělávací úlohu dospělých zastupují nově vznikající nejružnější dělnické, osvětové a pokrokové vzdělávací spolky a místně vzdělávací střediska (Palán a Langer, 2008). Pokud tedy vzdělávání dospělých bude pojato podle tří základních kategorií účelových učebních aktivit na učení formální (které vede k získání diplomů a kvalifikací v rámci formálního vzdělávacího systému), učení neformální (které se odehrává vedle formálního vzdělávacího systému a nevede k získání vyššího stupně vzdělání) a učení informální (které je přirozenou součástí každodenního života a nemusí se jednat o záměrné učení), převažovaly na přelomu 19. a 20. století v rámci vzdělávání dospělých dvě poslední kategorie, tedy vzdělávání neformální a informální učení (Rabušicová a Rabušic, 2008).

Obrázek 2: Hierarchie potřeb, obecné potřeby a motivy

Zdroj: Řezáčová (2015)

Při tomto rozdělení kategorií vzdělávání přitom platí, že „Formální učení je efektivnější, jedná-li se vzdělávací funkci kognitivní, abstraktní a hodnotící a je nejlépe reprezentováno školním vzděláváním. Neformální učení je efektivnější, jestliže vzdělávací funkce je psychomotorická, konkrétní a orientovaná na dovednosti. Reprezentují ji technologie učení spjaté zejména s pracovní pozicí. A konečně informální učení je efektivnější, jestliže jeho funkcí je afektivní učení, vztažené k hodnotám a přesvědčením. Je reprezentováno sociokulturním učením v rodině, mezi vrstevníky a v komunitě.“ (Rabušicová a Rabušic, 2008, s. 27).

Obecně platí, že předpoklady (tzv. presumce) pro vzdělávání dospělých lze podle Knowlese (1984) členit do pěti základních bodů:

1. Sebepojetí – když jedinec stárne, koncept toho, kým je (sebepojetí), se přesouvá ze závislosti k nezávislosti a sebevědomí.
2. Zkušenost dospělých studentů – s tím, jak jedinec roste a prožívá více života, shromažďuje na základě svých získaných zkušeností znalosti, které se pak stávají

cennějším zdrojem pro budoucí učení. V době, kdy jsou lidé dospělí, mají bohaté zkušenosti, které mohou čerpat napříč různými kontexty.

3. Přípravenost k učení – připravenost k učení se více orientuje na vývojové úkoly sociálních a pracovních rolí.

4. Orientace na učení – u dospělých se je možnost okamžité aplikace znalostí.

5. Motivace k učení – u dospělých je motivace k učení interní (Knowles, 1984, s. 12).

4.3 Klíčové faktory ovlivňující vzdělávání dospělých

Klíčové faktory, které ovlivnily vznik a rozvoj výchovy a vzdělávání dospělých v našich zemích na přelomu 19. a 20. století, rozebere podrobněji tato kapitola.

Žádný z faktorů však nepůsobil odděleně, bez vazby na další faktory, a to jak ty zde zmíněné, tak ty méně významné, které tato práce již zmiňovat nebude, především s ohledem na rozsah a význam. Je však nutné si uvědomit, že faktory, které mají vliv na vzdělávání, jsou často velmi individuální. Tedy pokud je charakterizován nějaký aspekt s výrazným vlivem na vzdělávání, neznamená to, že má univerzální vliv na celou populaci.

Tato práce především v úvodní, sumarizační, části několikrát zmiňovala vliv na vzdělávání dospělých ve sledovaném období v podobě technologického pokroku a obrozeneckých aktivit vedoucích k národnímu obrození. V tomto členění tedy budou dále podrobněji specifikovány.

Zajímavý je model vzdělávání, který na počátku 20. století zavedl Tomáš Baťa. Oficiálně zahájila podle Vetešky (2017) tzv. Baťova škola práce svoji činnost 15. září 1925 a byla až do roku 1929 určena výhradně mladým chlapcům (věkově středoškolákům a učňům, od r. 1929 pak i dívkám). Skoro tříletá časová prodleva byla dána nutným povolením Ministerstva školství a národní osvěty. Škola fungovala na principu získávání odborných znalostí a důsledné výchovy. Mladí lidé se kromě praxe vzdělávali i v organizaci, administrativě a řízení. V roce 1933 navštěvovalo Baťovy školy práce přes 4 500 mladých chlapců a dívek. „V r. 1934 bylo žadatelů již 19 000 a přijímáno bylo každý rok 1 000 až 1 500 nováčků a nejen z Československa. Na vedoucí závodů a prodejen fy Baťa v zahraničí se školilo i 12 Indů, 14 Angličanů, 28 Francouzů, 36 Němců,

Američané, Holanďané, Egyptané, Poláci, Bulhaři, Rumuni a 136 Jugoslávci.“ (Jabůrek, 2014, s. 1).

Baťovy školy práce získávaly postupem času různé specializace. Kromě vzdělávání v oboru obuvnictví se specializovaly na strojírenství, stavebnictví, pletařský a chemický průmysl. Nejlepší žáci získávali tzv. mistrovské vzdělání a ti úplně nejlepší pak studovali vyšší průmyslovou školu nebo obchodní školu, kde mohli získat maturitní zkoušku. Talentovaní mladí lidé se vzdělávali i na obchodní akademii pro zahraniční obchod a na uměleckých školách (s důrazem na design obuvi). Výuka cizích jazyků byla na všech těchto školách zcela běžná, existovaly dokonce i specializované cizojazyčné školy. Baťovo vidění sociální reality v mnohých hlediscích souznělo s východisky pragmatické pedagogiky (Kostka, 2014).

Budování škol bylo velmi drahé, Baťa k tomu proto využíval i státních subvencí. Baťovy školy práce vznikly např. ve Zlíně, Slušovicích, Malenovicích, na Kudlově, v Loukách, na Letné a v mnoha obcích v širokém okolí Valašska.

S postupným rozšiřováním výroby (Třebíč, Zruč nad Sázavou, Sezimovo Ústí, Baťovany, Svít pod Tatrami) vznikaly u nových továren nové Baťovy školy práce. Co se statistiky týče, tak Baťovu školu práce úspěšně ukončilo mezi lety 1925 a 1938 více než 10 000 absolventů. Tito absolventi se úspěšně osvědčili během války a po ní i v zahraničí, a sice jako nákupčí kůží, kaučuku, vedoucí prodejen a výrobních podniků. Po válce se úspěšně podíleli na obnově zničených československých podniků.

Vznik Baťových škol práce se projevil i na rozvoji firmy Baťa. Mezi lety 1925 až 1930 vzrostl počet zaměstnanců firmy Baťa z 2 500 na 17 400; započteme-li i zaměstnance prodejen, vzrostl dokonce na 21 000. Též počet obyvatel Zlína se ve 30. letech 20. století více než zdvojnásobil (na 21 000). (Jabůrek, 2014).

Tomáš Baťa se k budování svých škol prý vyjádřil takto: „Úkol, který mi byl dán, nebyl vybudovati podnik, nýbrž formovati lidi. Má námaha směřovala k tomu, zdokonaliti své spolupracovníky a co nejlépe obsloužiti své zákazníky, neboť na obojích spočívá celý závod.“ (Jabůrek, 2014, s. 1). Zároveň je třeba přiznat, že „vložené úsilí do vybudování systému podnikové výchovy bylo pro společnost Baťa ekonomicky výnosné a zvyšovalo jeho konkurenceschopnost na světovém trhu.“ (Coufalíková, 2011, s. 4).

Baťovy snahy o formování lidí (jak sám prohlašoval) se odrážely ve firemním kodexu, ale i ve zdůrazňování a pěstování výchovy k morálním ctnostem. V Baťou

podporovaných školách se propagovaly zejména tyto ctnosti: zdrženlivost, mlčenlivost, pořádnost, rozhodnost, šetrnost, pracovitost, upřímnost, spravedlnost, uměřenost, čistotnost, klidnost, cudnost, pokora, spořivost, samostatnost, družnost, pravdomluvnost, přemýšlivost, láska k rodičům a respekt k představeným, morální hrdost, skromnost, rozvaha, tělesná a sexuální čistota, přátelství, zdvořilost, poslušnost, soucit, ochota přinášet oběti, upřímnost, svornost. Současně se pojmenovávaly i nectnosti: lehkomyšlnost, tupost, drzost, zuřivost a vztek, marnivost, zvědavost, sobectví, nezdvořilost, lhavost, škodolibost, donašečství, nenávist, závist, pokrytectví, pomlouvačství, pochlebnictví, alkoholismus, kuřáctví, špatná literatura, špatní přátelé, mnohomluvnost (Cekota, 1928 In: Kostka, 2014).

Po komunistickém převratu v roce 1948 vzala bohužel zasvé i existence Baťových škol práce. Teprve po roce 1989 došlo k navázání na tradici Baťova školství, a to zřízením Vysoké školy technické a později i Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně.

5. TECHNOLOGICKÝ A HOSPODÁŘSKÝ POKROK

5.1 Systemizace podnikového vzdělávání po 2. světové válce

Ekonomické vlny ve světové ekonomice byly podle Cihelkové (2009) detekovány celkem čtyři. První vlna (od konce 18. století) byla spojena s objevem parního stroje a také s rozvojem textilního průmyslu a výroby železa (tzv. první průmyslová revoluce). Druhá vlna přichází ve druhé polovině 19. století a je spojena s využitím dálkového přenosu elektrické energie, spalovacích motorů a se zaváděním železnice. Třetí vlna, která začala na přelomu 19. a 20. století je spojena s rozvojem elektroenergetiky, elektrotechniky, chemického a automobilového průmyslu. Je tedy zjevné, že v rámci této práce bude hlavní zájem zaměřen na vlnu druhou a třetí, přesto je však možné doplnit pro úplnost i vlnu čtvrtou, kterou je možné časově zasadit do období poloviny 20. století a kterou charakterizuje využití polovodičů, elektroniky, syntetických materiálů, biotechnologií a počítačů. (Cihelková, 2009, s. 40)

Na prvorepublikovou tradici systematického vzdělávání pracovníků navázala řada podniků a živnostníků i po 2. světové válce. Začala se objevovat cílená a systematická podpora vzdělávání pracovníků. Podnikové vzdělávání v poválečném období plnilo zčásti funkci pokračovací a zčásti funkci náhradní. Toto období krátké svobody zhatil komunistický převrat v únoru 1948. Podniky zakládaly oddělení pro výchovu a vzdělávání, která vedle běžné personální agendy zajišťovala rozvoj znalostí a dovedností pracovníků, vč. řídicích pracovníků. Rovněž se podílela na prosazování socialistické/komunistické ideologie a měla rozhodující vliv na další kariéru a rozvoj jedinců (Veteška, 2017).

Jak již bylo uvedeno výše, systematické základy soustavy podnikové výchovy a vzdělávání se začaly vytvářet v Československu již po 1. světové válce, zejména v řadě velkých průmyslových podniků (Veteška, 2016). Nejpropracovanějším a nejkomplexnějším se v tomto období stal již zmíněný *Baťův systém podnikové výchovy*. Je považován v mezinárodním srovnání za fenomén vzdělávání dospělých na počátku 20. století. V zemích bývalého socialistického bloku dochází podle Livečky a Kubálka (1978) k soustavnému zkoumání předmětu podnikové pedagogiky až po 2. světové válce, zejména v 50. až 60. letech, kdy se v Československu v roce 1960 (na základě školského

zákona) výchova a vzdělávání dospělých (a s ní edukační práce v podnikových podmínkách) začleňuje do jednotné soustavy komunistické výchovy.

Baťův systém se vyznačoval podle Livečky a Kubálka (1978) těmito znaky:

- a) soustředěným úsilím o ovlivnění motivace a kvalifikace;
- b) soustředěním na všechny pracovníky (nikoli tedy jen na výcvik dělníků, na který se převážně soustřeďovaly jiné koncerny); důraz se přitom kladl na ovlivňování mladých lidí, kteří se museli stát příslušníky tzv. Baťových škol práce;
- c) institucionalizací výchovy a vzdělávání mladých lidí, zaměstnanců firmy, v Baťově škole práce a v Klubu absolventů Baťovy školy práce;
- d) jednotou manuální práce a teoretické výuky, přísným režimem v internátě;
- e) organizací řady kursů podle potřeb firmy, kursů cizích jazyků, hospodářského zeměpisu, společenského a mravního chování, techniky a technologie hlavních i vedlejších oborů firmy (Livečka a Kubálek, 1978, s. 16, upraveno)

5.2 Rozvoj a výstavba železnice

Právě v období od druhé poloviny 19. století zaznamenala výrazný rozvoj železniční doprava. Nejedná se o výhradně záležitost českých zemí, ale o obecný rozvoj v rámci celého evropského prostoru. *Železnice „od druhé poloviny 19. století zaznamenala velmi bouřlivý vývoj ve všech oblastech svého záběru: technicko - provozních, personálních, organizačních, ekonomických, institucionálních i regionálně – prostorových. Pro svůj společenský a ekonomický význam, dlouholetou tradici, mnohvrstevnost změn a problémů, které musela v průběhu své existence řešit, se stala významným fenoménem své doby a přispěla k hospodářskému a společenskému rozvoji státu.“* (Kunc a Krylová, 2005, s.)

V rámci Rakouského císařství byla prosazována centralizace. S tím souvisí počátky drah, jelikož většina hlavních tratí vycházela z hlavního města císařství, z Vídně. Také byla hlavním jazykem němčina, a tedy měly železniční společnosti působící na našem území dvojí název (jeden německý a druhý český). Dále platilo, že k úředním názvům (a tedy i k názvům železničních společností) se připojovala zkratka c.k. –

císařsko-královské, německy k.k. – kaiser-könig.⁴⁶ Není tedy nijak překvapivé, že první dráha, která na území českých zemí vznikla, byla koněspřežná dráha mezi Českými Budějovicemi a Lincem, jejíž první část byla zprovozněna již roku 1827. Pravidelná železniční doprava pak byla u nás zahájena roku 1825, kdy George Stephenson dodal i parní lokomotivu pro rakouskou dráhu. Prvotním úkolem mocnářství bylo propojit Vídeň s Brnem; v roce 1838 byl kolejový svršek doveden do první stanice na moravském území, do Břeclavi (Kvirenc, 2018, s. 392).

Takže zatímco stroje jako takové (tedy lokomotivy či vagony) bylo možné koupit ze zahraničí, pro budování tratí, řízení provozu a také pro samotné řízení těchto nových strojů bylo potřeba zajistit dostatečně schopný personál.

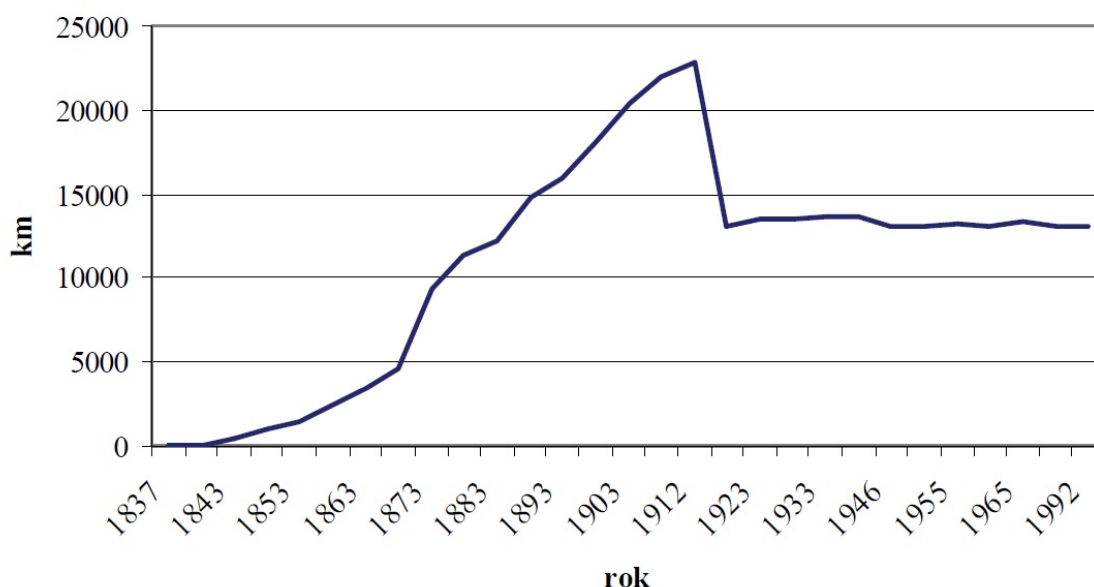
Například na budování trati mezi Břeclaví a Poštornou přitom pracovalo v srpnu roku 1837 celkem 14 tisíc dělníků. „Šéf stavby Benátčan Karl Ghenga (později tvůrce proslulého horského Semmeringu) se mohl opřít o mnohé zkušené inženýry, budovatele koněspřežných i parních drah. K zaměstnancům ferdinandky, jak se zkracoval oficiální název dráhy, přibyl roku 1837 též Jan Perner, který asistoval při stavbě ruské železnice. Právě on se posléze stal vrchním inženýrem trati, jež r. 1845 přivedla vlak z Olomouce do Prahy. K jeho spolupracovníkům patřil rovněž A. Negreli (mj. autor velkolepých mostních konstrukcí a projektu Suezkého průplavu)“ (Kvirenc, 2018, s. 392)

Lze tedy shrnout, že řídicí pracovníci a hlavní inženýři získávali své zkušenosti a vědomosti na stavbách v zahraničí. Předpokládat však také lze, že mnoho tisíc dělníků pracujících na stavbě železnice pocházelo z nejbližšího okolí stavby a své zkušenosti se stavbou nového charakteru získávali postupně, pod dohledem zkušenějších. Část nekvalifikovaných dělníků, kteří jsou generačně zasazeni do období druhé poloviny 19. století, je však definována jako skupina, která ještě neměla žádnou potřebu vzdělávání. To protože i bez vzdělání měla tato skupina možnost pracovat jako dělníci. Tento postoj podporoval i všeobecný názor skupiny, který měl spíše odpor ke zvyšování kvalifikace či vůbec učení se něčeho nového. (Machačová a Matějček, 2010, s. 156). Nicméně postupem času rostla i potřeba kvalifikovaného personálu, který zajišťoval obsluhu a fungování železnic.

⁴⁶ Railian. [on-line]. První koněspřežné dráhy. [cit. 2019-10-28]. Dostupné z [www: http://www.railian.com/historie/cesko.html](http://www.railian.com/historie/cesko.html)

V roce 1841 se do výstavby nových železnic po pruském vzoru vložil stát a zřídil generální ředitelství státních drah. O několik let později, v roce 1854, ovšem stát ukončil výstavbu vlastních železnic, a to především v důsledku finanční náročnosti v období, kdy bylo potřeba investovat do zbrojení, a v období, které samo o sobě bylo oslabeno událostmi roku 1848. Železnice tedy byly předány soukromé Společnosti státní dráhy (StEG) a byl vydán nový tzv. koncesní zákon, který umožňoval zvýhodňovat železniční podnikání garantovaným zhodnocením kapitálu, osvobozením od daní na určitý čas apod., což umožnilo další budování tratí.⁴⁷

Obrázek 3 Délka železničních tratí v Rakousku-Uhersku a Československu

Zdroj: Tomeš, Pospíšil (2006, s. 12)

Železnice pak měla i další vliv na život v českých zemích. Často se totiž železniční dělníci usazovali podél trati, kterou stavěli. To tedy přinášelo podnět pro mohutný stavební a populační rozvoj. Navíc podél nově vystavěné dráhy začaly vznikat nové továrny, do kterých byly vedeny vlečky, což vedlo k využití vlastně v rámci celého průmyslu i hospodářství (v hornictví, kamenolomech, vápenkách, cihelnách, pilách, v papírnách, cukrovarech, pivovarech, na jatkách, velký význam měly v obtížném lesním

⁴⁷ Vlázky ETS a MERKUR. [on-line]. *Historie železnice na našem území*. [cit. 2019-10-28]. Dostupné z [www: https://vlacky-ets-a-merkur.webnode.cz/historie-zeleznice-na-nasem-uzemi/](https://vlacky-ets-a-merkur.webnode.cz/historie-zeleznice-na-nasem-uzemi/)

terénu pro svoz dřevní hmoty a zmínit je rozhodně nutné i rozvoj cukrovarnického průmyslu).⁴⁸

„Železnice pronikla do historických zemí Koruny české jako civilizační a kulturní fenomén. Vybudování železniční sítě patří k největším počinům v oboru stavitelství, jež dalo impuls k rozvoji měst a uspišilo průmyslovou revoluci. Stavba tratí vzhledem ke značné členitosti terénu dnešní České republiky se stala náročným inženýrským dílem a s odstupem času nutno smeknout nad tím, jak se je podařilo harmonicky začlenit do krajiny.“⁴⁹

V rámci vzdělávání dospělých lze také zmínit využití „díry na trhu“ v podobě chybějících hutních výrobků. Železnici v době jejího rozmachu chybělo dostatečné množství kvalitních a rychle dodávaných kolejí. Tyto části se dodávaly z Anglie a Pruska a jejich doprava byla drahou záležitostí. Operativní reakce ostravských (resp. bohumínských a třineckých hutních společností) na masovou poptávku tento problém odstranily. Není tedy překvapivé, že Ostravsko zažilo díky spojení železnice a industrializace prudký a naprosto nečekaný rozvoj. (Kunc a Krylová, 2005)

Zatímco tedy devatenácté století bylo stoletím výstavby železnic, ve století dvacátém již bylo vybudováno velmi málo nových tratí. Zájem se přesunul z výstavby na provoz a na proces fúzí a akvizic. Z hlediska ziskovosti tratí lze říci, že si železnice obecně vedla dobře až do počátku první světové války. Válka způsobila velké změny v provozování železniční dopravy. Jednak došlo ke zničení mnoha tratí i souprav, jednak se během první světové války také poprvé ve větším rozsahu projevila pružnost silničních vozidel. Po válce tedy železniční doprava začala náhle čelit silné konkurenci silniční dopravy, v důsledku rozvoje aut a autobusů. (Tomeš a Pospíšil, 2006, s. 6)

Po roce 1918, v období první republiky, již nové tratě v podstatě nevznikaly, došlo jen k drobnému rozšíření, především na východ, protože cílem bylo zajistit bezpečné a rychlé spojení celého Československa od západu na východ. Byly také založeny Československé státní dráhy (ČSD) a nutno říci, že zpočátku byly hospodářsky úspěšné.⁵⁰

⁴⁸ Kunc J, Krylová V. Železniční doprava a regionální rozvoj v České republice—minulost či skutečnost. Národohospodářský obzor. 2005 Apr:4-2005.

⁴⁹ VŠB-TU Ostrava. [on-line]. *Historie a současnost železničních staveb*. Vzdělávací modul. [cit. 2019-10-28]. Dostupné z [www: http://projekt150.ha-vel.cz/node/80](http://projekt150.ha-vel.cz/node/80)

⁵⁰ Více viz TOMEŠ, Zdeněk a TOMÁŠ POSPÍŠIL. *Ekonomické aspekty železniční dopravy*. Brno: Masarykova univerzita, 2006. ISBN 80-210-4220-6, s. 12.

S železnicí však má svoji souvislost i další technologický postup, elektrifikace. Přestože této technologii bude věnována samostatná kapitola, v rámci železnice bude elektrifikace zmíněna přímo. Pokusy o elektrifikaci železnic započaly ještě v období parních lokomotiv. První pokusy, které se později ukázaly jako slepá ulička, započaly s nezávislou trakcí (tedy s umístěním galvanických článků přímo ve vozidlech). Dalším vývojovým stupněm bylo vytvoření systému se závislou trakcí, který vyvinul Werner von Siemens v roce 1879. Tento systém využíval k napájení stejnosměrný proud, jinak však fungoval tak (jak je běžné i dnes), že lokomotiva získává energii z trakčního vedení. Využití střídavého napětí přichází po roce 1892. Největší zásluhu na vývoji trakčních soustav a lokomotiv se střídavým proudem měl maďarský technik a vynálezce Kálmán Kandó. Je však nutné poznamenat, že opravdový rozmach přišel až s větším rozvojem výkonových polovodičových součástek po roce 1950. V českých zemích je elektrifikace tratí spojena se jménem inženýra Františka Křižíka. První elektrická tramvajová trať na našem území byla zprovozněna roku 1891 v Praze a vedla z Výstaviště na Letnou. Následovala elektrifikace železniční trati mezi Bechyní a Tábořem roku 1905.⁵¹

5.3 Elektrifikace měst a průmyslu

Elektrifikace v českých zemích je spjata s Františkem Křižíkem poměrně úzce. Zajímavostí, která se vztahuje k tématu této práce, může být, že František Křižík sice vystudoval reálku v Praze, ale nemohl si dovolit zaplatit maturitní zkoušku. Jen jeho talent umožnil, že jej profesor Václav Zenger přijal jako mimořádného posluchače na pražskou techniku (Vaněček, 2017, s. 62). *„K získání inženýrského titulu potřeboval pouze dva akademické roky: 1867/68 a 1868/69. Tehdejší znalosti o elektřině zde vyslechl ve dvouhodinové přednášce, s čímž se zapálený vynálezce nemohl spokojit. Křižík navštěvoval české přednášky, kromě těch Zengerových měl na matematiku profesora Františka Studničku, na chemii Vojtěcha Šafaříka atd. Po celý život si proto doplňoval vědomosti, ostatně nebýt toho by sotva dosáhl takového úspěchu.* (Vrbová, 2007, s. 31)

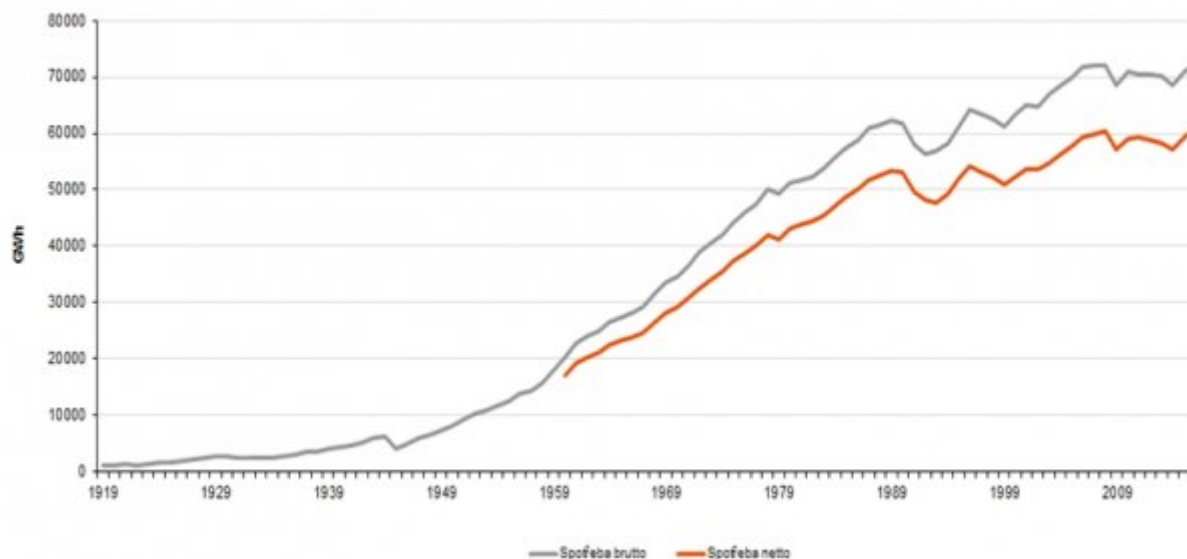
Tento odstavec jednak vypovídá o náročnosti studia obecně (ve smyslu finanční náročnosti), kdy se rodiny musely významně omezovat a uskromňovat, aby mohly alespoň některému ze svých potomků vzdělání poskytnout, jednak o stavu oboru, který

⁵¹ O energetice. [on-line]. *Elektrifikace českých železnic*. [cit. 2019-10-28]. Dostupné z [www: https://oenergetice.cz/technologie/elektrifikace-ceskych-zeleznic/](https://oenergetice.cz/technologie/elektrifikace-ceskych-zeleznic/).

byl teprve v začátcích, pokud stačila na předání veškerých vědomostí přednáška o časové dotaci dvou hodin. Je zřejmé, že cokoli nad rámec takového učiva se týkalo dalšího vzdělávání, a to i v situaci, kdy daná osoba nebyla vědcem s výzkumnými ambicemi, ale snažila se jen o „obyčejnou“ práci například při realizaci elektrifikace samotné.

V Čechách a na Moravě začaly vznikat první elektrárny v 70. letech 19. století. Vznikaly elektrárny podnikové, domácí, soukromé i městské. Zatímco domácí a podnikové vznikaly tam, kde měla být elektřina přímo používána (a složily především k osvětlení), elektrárny soukromé byly zakládány jako soukromý podnik, opět obvykle v místě odběru (to proto, že byl nejprve používán stejnosměrný proud, který není možné přenášet na velké vzdálenosti). Elektrárny městské pak zakládaly, vlastnily a provozovaly obce. První podnikovou elektrárnou byla pravděpodobně ta, která byla vybudována roku 1878 v tkalcovně v Moravské Třebové či v továrně na kůže v Dřevěném Mlýně u Jihlavy. Nejstarší soukromou elektrárnou byla parní elektrárna v Radnicích na Plzeňsku (1903), jejímž majitelem byl pan Bohumil Rudle. V tomto případě se obec zavázala výhradně od této společnosti odebírat energii, přičemž společnost se zavázala osvětlovat náměstí obce 12 obloukovkami a 40 žárovkami. (Jarolímková, 2014, s. 38)

Obrázek 4: Růst spotřeby elektřiny v českých zemích

Zdroj: Třípól (2017)

Vývoj spotřeby elektrické energie na území českých zemí uvádí předchozí graf⁵². Nutno dodat, že z pohledu technických parametrů byl stav z počátku elektrifikace značně roztržštěný. Používal se stejnosměrný i střídavý proud (jedno, dvou i trojfázový), různé hodnoty napětí (120, 220, 380 voltů) i kmitočtů. Jak již bylo také uvedeno, distribuce byla pouze lokálního charakteru, bez vzájemného propojení. Elektřina se využívala převážně v průmyslu a zemědělství (zaváděly ji například pily, mlýny, hamry, tkalcovny či sklárny). Domácnosti zpočátku získávaly především přebytky prodávané podniky a využívaly je především ke svícení. Zajímavé je, že za systematickou elektrizaci českých zemí paradoxně nestály požadavky průmyslu, ale nároky agrárního sektoru. Průmysl si totiž byl schopen dostatečně levnou energii obstarat sám. Agrární sektor ale trpěl nedostatkem pracovních sil a farmáři hledali náhradu lidské práce ve strojích.⁵³

„Elektřina se v době vzniku republiky využívala převážně v průmyslu a zemědělství, zaváděly ji například pily, mlýny, hamry, tkalcovny či sklárny. K domácnostem si razila cestu postupně, často ve formě přebytků prodávaných podniky. Za systematickou elektrifikaci českých zemí paradoxně nestály požadavky průmyslu, který si byl schopen dostatečně levnou energii obstarat sám, ale nároky tehdy dominantního zemědělství. Nedostatek pracovních sil vedl k tomu, že farmáři hledali náhradu lidské práce ve strojích. Začaly vznikat malé elektrárny s lokálními distribučními sítěmi.“⁵⁴

V době vzniku samostatného státu pak měla přístup k elektrickému proudu zhruba třetina obyvatel. Zajímavostí může být, že domácnost s přístupem k elektřině spotřebovala v roce 1918 v průměru 100 kWh. Tato spotřeba by dnes jedné české domácnosti nevystačila ani na dva týdny. Z pohledu celkových čísel lze uvést, že v období vzniku samostatné republiky činila hrubá spotřeba elektřiny na území Čech, Moravy a Slezska celkem 1 TWh, dnes je tato spotřeba téměř 74 TWh.⁵⁵

⁵² Třípól. Magazín pro popularizaci vědy a techniky. on-line]. *Století elektřiny v Česku*. [cit. 2019-10-30]. Dostupné z [www: https://www.3pol.cz/cz/rubriky/bez-zarazeni/2263-stoleti-elektřiny-v-cesku-ceskoslovensku](https://www.3pol.cz/cz/rubriky/bez-zarazeni/2263-stoleti-elektřiny-v-cesku-ceskoslovensku)

⁵³ ČEZ. [on-line]. *Století elektřiny*. [cit. 2019-10-30]. Dostupné z [www: https://www.cez.cz/cs/pro-media/tiskove-zpravy/stoleti-elektřiny-spotřeba-elektřiny-v-cesku-stoupla-za-sto-let-74krat-43754](https://www.cez.cz/cs/pro-media/tiskove-zpravy/stoleti-elektřiny-spotřeba-elektřiny-v-cesku-stoupla-za-sto-let-74krat-43754)

⁵⁴ Třípól. Magazín pro popularizaci vědy a techniky. [on-line]. *Století elektřiny v Česku*. [cit. 2019-10-30]. Dostupné z [www: https://www.3pol.cz/cz/rubriky/bez-zarazeni/2263-stoleti-elektřiny-v-cesku-ceskoslovensku](https://www.3pol.cz/cz/rubriky/bez-zarazeni/2263-stoleti-elektřiny-v-cesku-ceskoslovensku)

⁵⁵ Třípól. Magazín pro popularizaci vědy a techniky. [on-line]. *Století elektřiny v Česku*. [cit. 2019-10-30]. Dostupné z [www: https://www.3pol.cz/cz/rubriky/bez-zarazeni/2263-stoleti-elektřiny-v-cesku-ceskoslovensku](https://www.3pol.cz/cz/rubriky/bez-zarazeni/2263-stoleti-elektřiny-v-cesku-ceskoslovensku)

5.4 Počátky silniční dopravy

Zatímco na přelomu 19. a 20. století zažívala železniční doprava svůj boom, silniční doprava se teprve začínala pomaličku rozvíjet, a to přestože první parní stroj, který byl schopen samostatného pohybu, byl zkonstruován již roku 1801 (Richard Trevithick v Camborne) a v roce 1815 předvedl parou poháněný automobil Josef Božek i na našem území.⁵⁶ Spalovací motory přišly později. Respektive vývoj probíhal souběžně, patent na vozidlo poháněné výbušným motorem přišel roku 1807 (Issac de Rivaz, Švýcarsko), ale opravdového úspěchu dosáhl až Francouz Jean Joseph Etienne Lenoir, který zkonstruoval takový motor, který šlo prakticky využít. Roku 1859 získal patent na motor poháněný svítiplynem a roku 1860 začal stavět vůz s plynovým pohonem.⁵⁷

U nás si roku 1895 založil knihkupec Václav Klement se strojním zámečnickem Václavem Laurinem firmu v Mladé Boleslavi. Tato firma se velmi rychle rozrostla na společnost se sedmi odděleními a 33 dělníky. Firma si původně kladla za cíl opravovat bicykly, nicméně již roku 1899 vyjel na silnice jejich první motocykl, původně s názvem Slavia, později Laurin a Klement.⁵⁸ Tento motocykl „*měl jednoválcový motor, elektromagnetické zapalování, karburátor vlastní konstrukce, zadní řemenový pohon a ovládací páky na řídítkách*“. (Hromádka, 2012, s. 39)

Prvním vyrobeným vozidlem na území českých zemí byl vůz tatra Präsident, který se objevil roku 1897. Podvozek tohoto vozu vycházel z osvědčeného kopřivnického kočáru „Mylord“. (Hromádka, 2012, s. 39)

I společnost Laurin a Klement se zaměřila na výrobu automobilů. Roku 1905 se objevil první z nich, velmi úspěšný „dědeček automobil“. Úspěch vozů této značky podle Hromádka (2012) dokonce vedl k tomu, že firma musela zcela zastavit výrobu motocyklů roku 1912.

S rozvojem automobilové a další motorové dopravy souvisela i nutnost budování silniční sítě. Její základ vznikl již za vlády Marie Terezie a Josefa II. V té době se stavěly tzv. císařské (státní) silnice. Vysoký rozvoj automobilismu po první světové válce

⁵⁶ Více viz HROMÁDKO, Jan. *Speciální spalovací motory a alternativní pohony: komplexní přehled problematiky pro všechny typy technických automobilních škol*. Praha: Grada, 2012. ISBN 978-80-247-4455-1. s. 39

⁵⁷ HROMÁDKO, Jan. *Spalovací motory: komplexní přehled problematiky pro všechny typy technických automobilních škol*. Praha: Grada, 2011. ISBN 978-80-247-3475-0. s. 14

⁵⁸ JAROLÍMKOVÁ, Stanislava. *Na co v učebnicích dějepisu nezbylo místo*. Ilustroval Štěpán ZAVADIL. Praha: Motto, 2014-. ISBN 978-80-2670-133-0. s. 32

postupně vyvolal potřebu obnovy silnic zaměřenou zejména na vylepšení šířkových parametrů a bezprašnou úpravu.⁵⁹ „Řada silnic, které mají význam do dnešní doby, se začala budovat v průběhu 18. století (např. Praha–Vídeň). V polovině 19. století bylo na Moravě a ve Slezsku celkem 23 erárních (státních) silnic a 372 okresních silnic. Díky vybírání mýtného postupně docházelo k budování nových státních silnic. V 1. polovině 19. století bylo na území ČR 3 835 km státních silnic, v roce 1918 – 49 208 km silnic. V roce 1925 jezdilo na území ČR 12 580 osobních automobilů a 10 870 motocyklů. Do roku 1930 narostl počet motorových vozidel na 100 474.“⁶⁰

⁵⁹ VŠB Ostrava. [on-line]. *Vývoj dopravy a dopravních sítí*. [cit. 2019-10-30]. Dostupné z [www: kds.vsb.cz](http://www.kds.vsb.cz)
› *krivda* › *www-di(vb3-dos)* › *01-vyvoj-dopravy*

⁶⁰ MUNI Brno. [on-line]. *Doprava*. [cit. 2019-10-31]. Dostupné z [www:
https://is.muni.cz/do/rect/el/estud/pdf/js13/geograf/web/pages/07-doprava.html](http://www:https://is.muni.cz/do/rect/el/estud/pdf/js13/geograf/web/pages/07-doprava.html)

Závěr

Rigorózní práce analyzovala období, které lze vymezit roky 1848 až 1918, tedy obdobím, které začíná revolučním rokem 1848, jenž přinesl v Evropě celou řadu změn a nepokojů, a končí rokem, ve kterém vznikla samostatná Československá republika. Je proto důležité toto období přiblížit nejenom historicky, tj. pohledem filozoficko-vývojovým, ale sledovat i vývoj společnosti v kontextu sociálním, kulturním, politickém a ekonomickém.

Andragogika jako moderní sociálně-humanitní věda byla vystavěna na několika filozoficko-historických pilířích, které determinovaly sociální, kulturní a hospodářský rozvoj společnosti na přelomu 19. a 20. století. Jedná se zejména o lidovýchovu, osvětu, vznik spolkového života, podporu národního uvědomění a šíření znalostí založených na vědeckém poznání. Veteška (2017) v této souvislosti dále uvádí, že za klíčové pro rozvoj vzdělávání dospělých právě zmíněné společenské (politické a hospodářské) faktory. Ty také později sehrály zásadní roli při osamostatnění pedagogiky dospělých (později andragogiky) od pedagogiky (Veteška, 2017). V různých zemích se tento proces vyvíjel odlišně, s rozdílnou intenzitou. Problematika výchovy a vzdělávání dospělých byla z pohledu teorie výchovy, resp. filozofie výchovy chápána jako „problém celosvětový, ovlivněný přirozeně technicko-kulturní úrovní země. Tematicke vzdělávání a kultury dospělých je věnována celá řada prací německých, amerických, anglických a dalších autorů“ (Hyhlík a Knězů, 1969, s. 10).

Práce popsala, jak se vyvíjely aspekty spojené s historickými událostmi sledovaného období, tak aspekty spojené se vzděláváním dospělých. Výsledkem teoretické analýzy jsou jednotlivé události a skutečnosti života společnosti na přelomu 19. a 20. století, které měly svůj vliv na rozvoj výchovy vzdělávání dospělých, resp. na jejich institucionalizaci a konceptualizaci.

Již bylo uvedeno, že každý jednotlivý faktor, který byl zmíněn, je nutné posuzovat i v komplexním kontextu a z tohoto hlediska lze sledované období označit za období plné zásadních změn a za období, které kladlo velké nároky na každého jednotlivce. Naprosto každý byl nucen nejen vstřebat celou šíři poznatků moderní vědy, ale také se postavit

k otázce národnostního uvědomění a k otázce rozpadu monarchie, stejně tak jako musel prožít 1. světovou válku, která bez pochyb měla také svůj dopad na životy Evropanů.

Pro komplexní dopad práce je nutné uvést také to, že každé zkoumané hledisko (faktor) a každý zkoumaný vliv je v předložené práci popsán, vzhledem k malému rozsahu práce a naopak velkému rozsahu tématu, velmi obecně, úzce a pomocí stěžejních událostí a příkladů. Zkoumat jednotlivě každé hledisko dopodrobna není možné, stejně jako není možné jednoduše charakterizovat všechny kulturní (společenské, politické) faktory, které měly ve sledovaném období na výchovu a vzdělávání dospělých svůj zásadní vliv.

Shrnutí

Vzdělávání dospělých na přelomu 19. a 20. století ovlivňuje velmi výrazně se měnící společenská situace ve všech možných aspektech života. Během relativně krátké doby bylo nutné pojmut a vstřebat opravdu mnoho společenských změn, nových vynálezů a objevů.

Jednalo se jak o signifikantní téma národního sebeuvědomění, propagace českých spolků, češtiny jako jazyka, snah o národní osamostatnění, stejně jako o emancipační snahy žen a přijetí mnoha technických objevů, a to i z hlediska sekundárního uplatnění – bylo například popsáno, jakým způsobem stavba železnic ovlivnila urbanistické uspořádání, požadavky na obsluhu železnic i případně obsluhu lokomotiv.

Na příkladu Františka Křížika bylo znázorněno, že často nové poznatky (v tomto konkrétním případě z oboru elektřiny) byly často nedostatečné a nevelmi rozsáhlé, a tedy realizace těchto poznatků v praxi kladla velké nároky na jak samotné inženýry, projektující tyto novinky, tak i na dělníky, kteří najednou pracovali na nových úkolech a s novými technologiemi. Současně se s novými pracemi vyvíjely i další pracovní úkoly a řešila se i například bezpečnost práce. To vše se lidé učili za pochodu při výkonu svého zaměstnání. Tomáš Baťa, symbol moderního systému vzdělávání a podnikového školství, stál u zrodu systému dalšího profesního vzdělávání a modelu podnikového vzdělávání.

Vedle toho souběžně existovala móda spolkového trávení volného času, které samo o sobě bylo výchovné, vedlo k propagaci češtiny a nových poznatků z různých oborů, národního uvědomění a dalších zájmových činností, přičemž v pozadí takových činností často byla nějakým způsobem nová doba zakomponována.

Vzdělávání přitom šlo napříč společností, nejednalo se tedy jen o úzký okruh určité společenské vrstvy. Naopak tento proces hýbal celou populací, což dokládá široké spektrum spolků, které byly zakládány měšťanstvem, aristokracií, nově vznikající buržoazií, ale také dělnictvem a sportovními nadšenci.

Rozvoj spolkového života umožnil podle Vetešky (2019) postupný rozpad feudálního systému, ve kterém byl poddaný odkázán plně na svého feudálního pána, neměl z dnešního pohledu liberální demokracie téměř žádná práva – nemohl se svobodně stěhovat, zakládat rodinu, neměl možnost volit svého zastupitele, musel pracovat na panském – „robotovat“, případně se z povinné práce na panském mohl vykoupit „naturáliemi“ atd. V podstatě nemohl rozhodovat o možnostech volby a budoucnosti.

Poddaný venkovský lid tvořil po staletí většinu obyvatel země, formálně byli před panovníkem poddaní všichni, tedy i zástupci šlechty (či církve) vládoucí na svých panstvích. Není zde snad ani nutné příliš zdůrazňovat, že znalost písma a jistý stupeň gramotnosti nepatřily v chudých vrstvách na počátku novověku mezi samozřejmosti. Prostý poddaný člověk byl většinou negramotný či pologramotný a žil v rámci malého společenství, které obvykle za celý život nikdy neopustil, a neviděl tak za jeho obzory, návštěva nejbližšího města byla událostí. Nahlédneme-li do úředních listin (například matriky⁶¹) z 18. či ještě 19. století, překvapí nás, kolik podpisů je nahrazeno pouze třemi křížky lidí neznalých písma. V tomto kontextu je třeba zmínit problematiku negramotnosti dospělého obyvatelstva a snahy o alfabetizaci⁶². Chceme-li posuzovat gramotnost dospělého jedince, je vždy potřeba brát v potaz kulturní, sociální a ekonomické podmínky v daném místě a čase (Veteška, 2016).

Práce identifikovala klíčové fenomény, které stály u zrodu systematického (celoživotního) vzdělávání a charakterizovala kořeny moderního andragogického myšlení a poznání.

⁶¹ Dnes jsou mnohé historické dokumenty digitalizovány a jsou volně přístupné na internetu – viz např. internetové stránky SOA Brno (Státní oblastní archiv Brno), SOA Zámorsk aj.

⁶² Alfabetizací se podle Vetešky (2016) označuje přístup zaměřený na vzdělávací politiku států, ve kterých je negramotnost hromadným jevem, s cílem zajistit společenský a ekonomický rozvoj.

Použitá literatura a zdroje

1. ALTMAN, Karel. Podíl Českého čtenářského spolku na utváření společenského života v Brně od 60. let 19. století. *Český lid*, 1988, 179-183.
2. Andromedia. [on-line]. *Dějiny andragogiky*. [cit. 2019-10-25]. Dostupné z [www: http://www.andromedia.cz/andragogicky-slovník/dejiny-andragogiky](http://www.andromedia.cz/andragogicky-slovník/dejiny-andragogiky)
3. BAHENSKÁ, Marie et al. Paní doktorová, ošetřovatelka, slečna doktorka. Obraz ženy ve zdravotnických profesích na stránkách Ženských listů. *Studia Historica Nitriensia*, 2014, 1: 3-14.
4. BAHENSKÁ, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách: dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha: Libri, 2005. 175 s. Gender sondy; sv. 2. ISBN 80-86429-38-5.
5. BAHENSKÁ, Marie. Ženský výrobní spolek český. *Český lid*, 2004, 253-271.
6. BĚLINA, Pavel et al. *Dějiny země Koruny české. II., Od nástupu osvícenství po naši dobu*. 9. vyd. Praha: Paseka, 2003, 328 s. ISBN 80-7185-606-1.
7. BEDNAŘÍK, Petr, Jan JIRÁK a Barbara KÖPPLOVÁ. *Dějiny českých médií: od počátku do současnosti*. Praha: Grada, 2011. ISBN 978-80-247-3028-8.
8. BENEŠ, Milan. *Andragogika*. 2., aktualiz. a rozš. vyd. Praha: Grada, 2014. Pedagogika (Grada). ISBN 978-80-247-4824-5.
9. BROCKETT, O. G. *Dějiny divadla*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2008. 948 s. ISBN 978-80-7008-225-6.
10. BUREŠOVÁ, Jana, et al. Počátky veřejné a společensko-politické aktivity liberálně založených žen na Moravě. *Historica-Sborník prací historických*, 1998, 28: 77-91.
11. CIHELKOVÁ, Eva. *Světová ekonomika: obecné trendy rozvoje = World economy : general trends in its development*. Praha: C.H. Beck, 2009. ISBN 978-80-7400-155-0.
12. ČERNÝ, František. *Ochotnické divadlo českého národního obrození* in CÍSAŘ, Jan et al. *Cesty českého amatérského divadla: vývojové tendence*. Praha: IPOS – Informační a poradenské středisko pro místní kulturu, 1998. 444 s. ISBN 80-7068-129-2.
13. Česká obec sokolská. [on-line]. *Historická období*. [cit. 2019-11-02]. Dostupné z [www: https://www.sokol.eu/obsah/5405/historicka-obdobi](https://www.sokol.eu/obsah/5405/historicka-obdobi)

14. Český červený kříž. [on-line]. *Vznik ČSČK a co mu předcházelo*. [cit. 2019-11-02]. Dostupné z www: <https://www.cervenykriz.eu/cz/historievznik.aspx>
15. ČERNÝ, Václav. *Barokní divadlo v Evropě*. Příbram: Pistorius & Olšanská, 2009. 246 s. Scholares; sv. 20. ISBN 978-80-87053-33-1.
16. ČEZ. [on-line]. *Století elektřiny*. [cit. 2019-10-30]. Dostupné z www: <https://www.cez.cz/cs/pro-media/tiskove-zpravy/stoleti-elektřiny-spotreba-elektřiny-v-cesku-stoupala-za-sto-let-74krat-43754>
17. ČSÚ. Český statistický úřad. [on-line]. *Graf – Počet obyvatel 1785 – 2018*. [cit. 2019-10-20]. Dostupné z www: https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu
18. Dějepis. [on-line]. *Rakouská monarchie v druhé polovině 19. století*. [cit. 2019-10-20]. Dostupné z www: <https://www.dejepis.com/ucebnice/rakouska-monarchie-v-druhe-polovine-19-stoleti/>
19. DUGAC, Željko. Popular health education for adults in interwar Croatia. In VETEŠKA, J. (ed.). *Perspektivy učení a vzdělávání v evropském kontextu*. Praha: Univerzita Jana Amose Komenského Praha, 2012. 344 s. ISBN 978-80-7452-022-8.
20. EFMERTO VÁ, Marcela C. *České země v letech 1848-1918*. Praha: Libri, 1998. 463 s. Dějiny českých zemí. ISBN 80-85983-47-8.
21. Feminismus. [on-line]. *Divčí středoškolské vzdělávání v Českých zemích na přelomu 19. a 20. století*. [cit. 2019-10-24]. Dostupné z www: <http://www.feminismus.cz/cz/clanky/divci-stredoskolske-vzdelavani-v-ceskych-zemi-ch-na-prelomu-19-a-20-stoleti>
22. FREEMANNOVÁ, Michaela. *Jednota umělců hudebních ku podpoře vdov a sirotek (1803 – 1903)* in Ledvinka, Václav, ed. a Pešek, Jiří, ed. *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům: sborník referátů a materiálů ze 17. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy*, uspořádané ... ve dnech 5. a 6. října 1999 ..., Praha. Praha: Scriptorium, 2000, s. 177–198 ISBN 80-86197-21-2.
23. FRIŠTENSKÝ, G. [on-line]. *Historie Sokola*. [cit. 2019-11-02]. Dostupné z www: <http://www.gustavfristensky.cz/zapas-a-ostatni-sporty/sokol>
24. GALLO, Ján, ŠKODA, Karel. *Dejiny pedagogiky dospelých*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1986. 272 s. Bez ISBN.
25. HÁBL, Jaroslav a Karel JANIŠ. *Přehledné dějiny pedagogiky*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2010. 114 s. ISBN 978-80-7435-044-3.

26. HORÁK, Zboj. *Církev a české školství: právní zajištění působení církví a náboženských společností ve školství na území českých zemí od roku 1918 do současnosti*. Praha: Grada, 2011. ISBN 978-80-247-3623-5.
27. HORA-HOŘEJŠ, Petr. *Toulky českou minulostí. Šestý díl* [Příběhy a postavy českého národního obrození]. Praha: Baronet, 1997. 230 s. ISBN 80-7214-039-6.
28. HROMÁDKO, Jan. *Speciální spalovací motory a alternativní pohony: komplexní přehled problematiky pro všechny typy technických automobilních škol*. Praha: Grada, 2012. ISBN 978-80-247-4455-1.
29. HUBINKOVÁ, Zuzana et al. Společensko-ekonomické změny v postavení ženy ve 20. století. *Psychologie pro praxi*, 2011, 3-4: 57-67.
30. HYHLÍK, František a Věra KNĚŽŮ. *Základy pedagogiky dospělých*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969. 83 s.
31. CHVÁTALOVÁ, Blanka. Vztah spolkového života dělníků k lidové tradici. *Český Lid*, 1983, 214-222.
32. JAROLÍMKOVÁ, Stanislava. *Na co v učebnicích dějepisu nezbylo místo*. Ilustroval Štěpán ZAVADIL. Praha: Motto, 2014. ISBN 978-80-2670-133-0.
33. JINDRA, Zdeněk a Ivan JAKUBEC. *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, 2015. ISBN 978-80-246-2945-2.
34. JUKL, Marek a Jana MAJRICOVÁ. *Století s Červeným křížem: 100 let Československého a Českého červeného kříže*. Praha: Český červený kříž, 2019. ISBN 978-80-877-2928-1.
35. JŮZL, Miloslav. Ženská pohroma, aneb k historii emancipace českých žen. *Sociální pedagogika ve světle společenského, institucionálního a individuálního ohrožení*, 2015, 34.
36. Klub historie Červeného kříže: Místní skupina Československého kříže, Lány [online]. *Příprava ošetřovatelek v Rakousko-Uherské monarchii*. [cit. 2019-11-03]. Dostupné z: <https://klubhistorieck.wgz.cz/rubriky/kapitoly-z-historie-cerveneho-/cerveny-kriz-v-prvni-svetove/priprava-osetrovatelek-v>.
37. KNOWLES, Malcolm et al. *The adult learner: a neglected species*. Houston, Texas, 1984.

38. KONČITÍKOVÁ, G. *Podnikové vzdělávání Baťa*. Zlín: Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně, Fakulta managementu a ekonomiky, 2015. 131 s. ISBN 978-80-7454-516-0.
39. KOPECKÝ, Martin. Občanské vzdělávání dospělých v Evropě. Povaha, funkce a vybrané národní příklady. *Andragogická revue*, 2010, 2.1: 5-17.
40. KUNC J, KRYLOVÁ V. Železniční doprava a regionální rozvoj v České republice – minulost či skutečnost. *Národohospodářský obzor*, 2005, Apr: 4-2005.
41. KVIRENC, Jan. *České dějiny: 100 památných míst*. Praha: Grada, 2018. ISBN 978-80-271-0656-1.
42. LAŠŤOVKA, Marek et al. *Pražské spolky: soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895–1990*. Praha: Scriptorium, 1998. 742 s. Documenta Pragensia. Monographia; vol. 6. ISBN 80-902151-9-X.
43. LÁZŇOVSKÁ, Lenka. Tradice českého amatérského divadla. In: *Tradice českého ochotnického divadla a amatérské divadlo dneška*. Sborník příspěvků na sympoziu. Miletín, 2010, s. 6–7. Dostupné online na <https://amaterskedivadlo.cz/main.php?data=txt&id=12652>.
44. LEDVINKA, Václav a Pešek, Jiří (eds.). *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům: sborník referátů a materiálů ze 17. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy*, uspořádané ... ve dnech 5. a 6. října 1999 ..., Praha. Praha: Scriptorium, 2000. 382 s. ISBN 80-86197-21-2.
45. LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Vydání druhé, doplněné. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2017. ISBN 978-80-246-3510-1.
46. LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě*. Praha: Mladá fronta, 1999. 300 s. ISBN 80-2040-737-5.
47. LIVEČKA, Emil, KUBÁLEK, Josef. *Podniková pedagogika*. Praha: SPN, 1978.
48. MACKOVÁ, Marie. *Spolky ostrořelců a jejich postavení ve venkovských městech druhé poloviny 19. století*. In LEDVINKA, Václav a Jiří PEŠEK (eds.). *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům: sborník referátů a materiálů ze 17. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy*, uspořádané ... ve dnech 5. a 6. října 1999. Praha: Scriptorium, 2000, s. 221–234 ISBN 80-86197-21-2.
49. MACHAČOVÁ Jana, MATĚJČEK Jiří: *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914*. Praha: Karolinum, 2010.

50. MALÍNSKÁ, Jana. *Do politiky prý žena nesmí-proč?* Praha: Libri, 2005
51. MALÍNSKÁ, Jana. *"My byly, jsme a budeme!": české ženské hnutí 1860-1914 a idea českého národa.* Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2013. 250 s. Knižnice Dějin a současnosti; sv. 48. ISBN 978-80-7422-219-1.
52. MALÍŘ, Jiří. *Občanská společnost na Moravě: spolky, strany, elity.* Brno: Matice moravská, 2014. 484 s., viii s. obr. příl. ISBN 978-80-87709-06-1.
53. MASARYK, Tomáš Garrigue. *Česká otázka: snahy a tužby národního obrození; Naše nynější krize: pád strany staročeské a počátkové směrů nových.* 8. vyd. Praha: Svoboda, 1990. 352 s. ISBN 80-205-0061-8.
54. MÜHLPACHR, Pavel. Gerontagogika-vzdělávání ve stáří a ke stáří. *Pedagogická orientace*, 2017, 11.2: 90-110.
55. MUNI Brno. [on-line]. *Doprava.* [cit. 2019-10-31]. Dostupné z [www: https://is.muni.cz/do/rect/el/estud/pedf/js13/geograf/web/pages/07-doprava.html](https://is.muni.cz/do/rect/el/estud/pedf/js13/geograf/web/pages/07-doprava.html)
56. MUSIL, František a Josef SEDLÁČEK. *Naše málotřídní školy: příručka ke studiu a praxi.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964.
57. Národní ústav pro vzdělávání. [on-line]. *Alternativní školy.* [cit. 2019-10-24]. Dostupné z [www: http://www.google.cz/url?sa=t&rct=j&-q=&esrc=-s&source=web&c-d=18&cad=rja&uact=-8&ved=2ahUKEwjx_NWim-LTIAhWL2BQKHcf9B-E4ChAWMAAd6BAgHEAI&url=http-%3A%2F%2Fwww.nuv.cz%-2Fuploads%2FPOSPOLU%2Fpu-blikace-%2F2._Textovy_proce-or_vzor.pdf&usg=AOvVa-w35XUN8b3gNiAgBWfYWdSsW](http://www.google.cz/url?sa=t&rct=j&-q=&esrc=-s&source=web&c-d=18&cad=rja&uact=-8&ved=2ahUKEwjx_NWim-LTIAhWL2BQKHcf9B-E4ChAWMAAd6BAgHEAI&url=http-%3A%2F%2Fwww.nuv.cz%-2Fuploads%2FPOSPOLU%2Fpu-blikace-%2F2._Textovy_proce-or_vzor.pdf&usg=AOvVa-w35XUN8b3gNiAgBWfYWdSsW)
58. NĚMCOVÁ, Martina. František Josef Studnička a Americký klub dam. *Matematika v 19. století*, 1996, s. 111-114.
59. Energetika. [on-line]. *Elektrifikace českých železnic.* [cit. 2019-10-28]. Dostupné z [www: https://oenergetice.cz/technologie/elektrifikace-ceskych-zeleznic/](https://oenergetice.cz/technologie/elektrifikace-ceskych-zeleznic/).
60. OVEČKA, Libor. *"Člověče, bylo ti oznámeno, co je dobré--": česká katolická morální teologie 1884-1948.* Praha: Karolinum, 2011. ISBN 978-80-246-1957-6.
61. PACNER, Karel. *Osudové okamžiky Československa.* Čtvrté, doplněné a rozšířené vydání. Praha: Plus, 2018. ISBN 978-80-259-0871-6.
62. PALÁN, Zdeněk a Tomáš LANGER. *Základy andragogiky.* Vyd. 1. Praha: Univerzita Jana Amose Komenského, 2008, 184 s. ISBN 978-80-86723-58-7.

63. PÁNEK, Jaroslav a Oldřich TŮMA. *Dějiny českých zemí*. Vydání druhé, doplněné. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2018. ISBN 978-80-246-3994-9.
64. PAVLOVSKÝ, P. a kol. *Základní pojmy divadla: teatrologický slovník*. Praha: Libri, 2004. 348 s. ISBN 80-7277-194-9.
65. PELC, Martin. *Sport a česká společnost do roku 1939: osobnosti, instituce, reflexe*. Vydání první. Praha: NLN, 2018. 349 s. ISBN 978-80-7422-660-1.
66. PEŠEK, Jiří. *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům. Úvodní slovo ve dvanácti bodech*. In LEDVINKA, Václav a PEŠEK, Jiří (eds.). *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům: sborník referátů a materiálů ze 17. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, uspořádané ... ve dnech 5. a 6. října 1999 ...*, Praha. Praha: Scriptorium, 2000, s. 7–11 ISBN 80-86197-21-2.
67. POKORNÝ, Jiří. *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*. Praha: Karolinum, 2003. 243 s. ISBN 80-246-0508-2.
68. PRŮCHA, Jan a Jaroslav VETEŠKA. *Andragogický slovník*. 2., aktualiz. a rozš. vyd. Praha: Grada, 2014. ISBN 978-80-247-4748-4.
69. RABUŠICOVÁ, Milada. Místo vzdělávání dospělých v konceptu celoživotního učení. *Studia paedagogica*, 2006, 54.11: 13-26.
70. RABUŠICOVÁ, Milada; RABUŠIC, Ladislav. Učíme se po celý život. O vzdělávání dospělých v České republice. Brno: Masarykova univerzita, 2008.
71. Railian. [on-line]. První koněspřežné dráhy. [cit. 2019-10-28]. Dostupné z [www: http://www.railian.com/historie/cesko.html](http://www.railian.com/historie/cesko.html)
72. RATAJ, Tomáš a RATAJOVÁ, Jana. *Úvodní studie* in LAŠŤOVKA, Marek et al. *Pražské spolky: soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895-1990*. Praha: Scriptorium, 1998. s. 7–72 Documenta Pragensia. Monographia; vol. 6. ISBN 80-902151-9-X.
73. RATAJ, Tomáš a RATAJOVÁ, Jana. *Podoby a proměny spolkového života v Praze v letech 1918 – 1990*. In LEDVINKA, Václav a PEŠEK, Jiří (eds.). *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům: sborník referátů a materiálů ze 17. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, uspořádané ... ve dnech 5. a 6. října 1999 ...*, Praha. Praha: Scriptorium, 2000. s. 351–358 ISBN 80-86197-21-2.
74. Řád školní a vyučovací pro obyčejné školy obecné, vydaný dne 20. 8. 1870 v Praze.

75. Sokol pražský. [on-line]. *Historie*. [cit. 2019-11-02]. Dostupné online z [www: http://www.sokolprazsky.cz/o-nas/historie/](http://www.sokolprazsky.cz/o-nas/historie/)
76. ŘEZÁČOVÁ, Lenka. „Životní cykly “vzdělávacích a rozvojových potřeb. *Lifelong learning-celoživotní vzdělávání: vzdělávání dospělých přítomnost a vize. Mendelova univerzita v Brně, Institut celoživotního vzdělávání, roč.* 2015, 5: 29-57.
77. RON, Václav. *Václav KLEMENT KLICPERA a sousedské divadlo ...?* In *Theatralia IX*. Praha: Univerzita Karlova, 1993, 88 s. ISSN 0567-8293.
78. Rovné příležitosti. [on-line]. *Rozvoj vzdělávání žen v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. [cit. 2019-10-24]. Dostupné z [www: https://www.rovne-prilezitosti.cz/clanky/clanek-3.html](https://www.rovne-prilezitosti.cz/clanky/clanek-3.html)
79. RŮŽIČKA, Ctirad. *Velký Újezd a mšenský region: události, životní styl, způsob obživy a trávení volného času obyvatel středočeské vesnice Velký Újezd a jejího okolí, zasazené do širších souvislostí vývoje českých politických, kulturních a hospodářských dějin uplynulých sto padesáti let*. Chorušice: Obec Chorušice, 2003. 230 s. ISBN 80-238-9514-1.
80. Sbor dobrovolných hasičů Plaňany: 141 let: *První dobrovolný hasičský sbor v království Českém*. Plaňany: [Nákl. obce], [2004].
81. SECKÁ, Milena. *Americký klub dam: krůček k ženské vzdělanosti*. Praha: Národní muzeum, 2012. 347 s. ISBN 978-80-7036-366-9.
82. SOCHOROVÁ, L. *Formování české divadelní kultury od 12. století do počátku 19. století*. In CÍSAŘ, J. a kol. *Cesty českého amatérského divadla: vývojové tendence*. Praha: IPOS – Informační a poradenské středisko pro místní kulturu, 1998, s. 11–36. ISBN 80-7068-129-2.
83. SRBA, Bořivoj. *České ochotnické divadelní hnutí v letech německé okupace a druhé světové války*. In CÍSAŘ, Jan et al. *Cesty českého amatérského divadla: vývojové tendence*. Praha: IPOS - Informační a poradenské středisko pro místní kulturu, 1998, s. 151–172. ISBN 80-7068-129-2.
84. STEHLÍKOVÁ, Eva. *A co když je to divadlo?: několikero zastavení nad středověkým latinským dramatem*. Praha: Divadelní ústav, 1998. 163 s. ISBN 80-7008-069-8.
85. STŘEDOVÁ, Veronika et al. Recenze: Marie BAHENSKÁ, Libuše HECZKOVÁ, Dana MUSILOVÁ, *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století. Dějiny-Teorie-Kritika*, 2015, 01: 167-177.

86. SVATOŠ, Martin. Exner-Bonitzovy školské reformy a jejich důsledky pro gymnaziální školství v habsburské monarchii v 19. století. In: *Minulost, současnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání : sborník referátů z konference konané ve dnech 24. a 25. června 1999 v Jičíně / Semily : Státní okresní archiv, 2000, s. 42–48. ISBN 80-86254-02-X.*
87. ŠIMEK, Jiří M. *Povídání o Zákupch*. 2. vyd. Zákupy: SOA Zákupy, 2004. 76 s. ISBN 80-239-4495-9.
88. ŠKODA, Kamil. *Kapitoly z dějin andragogiky*. Praha: Karolinum 1996.
89. ŠMAHEL, František. *Husitské Čechy: struktury, procesy, ideje*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2008. 762 s. ISBN 978-80-7106-938-6.
90. ŠMAHELOVÁ, Bohumíra. *Dějiny pedagogiky*. Studijní podpora. Brno: Masarykova Univerzita, 2009.
91. ŠTAJF, Jiří. *Dva typy občanského sdružování v době předbřeznové* in LEDVINKA, V. a PEŠEK, J. (eds.). *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům: sborník referátů a materiálů ze 17. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, uspořádané ... ve dnech 5. a 6. října 1999 ...*, Praha. Praha: Scriptorium, 2000. s. 141–160 ISBN 80-86197-21-2.
92. TOMEŠ, Zdeněk a Tomáš POSPÍŠIL. *Ekonomické aspekty železniční dopravy*. Brno: Masarykova univerzita, 2006. ISBN 80-210-4220-6.
93. Třípól. Magazín pro popularizaci vědy a techniky. [on-line]. *Století elektriny v Česku*. [cit. 2019-10-30]. Dostupné z www: <https://www.3pol.cz/cz/rubriky/bez-zarazeni/2263-stoleti-elektriny-v-cesku-ceskoslovensku>
94. TURECKIOVÁ, Michaela. *Řízení a rozvoj lidí ve firmách*. Praha: Grada, 2004. Psyché (Grada). ISBN 80-247-0405-6.
95. URBAN, Otto a SEKERA, Martin (eds.). *Kapitalismus a česká společnost: k otázkám formování české společnosti v 19. století*. 2. vyd. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2003. 323 s. ISBN 80-7106-500-5.
96. VANĚČEK, Michal. *Co má vědět správný Čech: 111 velkých vyprávění o malé zemi*. Praha: Bambook, 2017. ISBN 978-80-271-0224-2.
97. VARGOVÁ, Lenka; HORÁČKOVÁ, Ladislava; MENŠÍKOVÁ, Miroslava. *Zdravotní péče o brněnské obyvatele v 18. a 19. století*. 2010.

98. VETEŠKA, Jaroslav. *Z dějin vzdělávání dospělých – 19. století*. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 2019 (nepublikované přednášky).
99. VETEŠKA, Jaroslav. Great figures of Czech history Tomáš Garrigue Masaryk. *The New Presence*, 2000, Spring, s. 12-14.
100. VETEŠKA, Jaroslav. *Úvod do teorie vzdělávání dospělých a andragogiky*. Ústí nad Labem: Pedagogická fakulta, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2017. 136 s. ISBN 978-80-7561-073-7.
101. VETEŠKA, Jaroslav. *Přehled andragogiky: Úvod do studia vzdělávání a učení se dospělých*. Praha: Portál, 2016. 320 s. ISBN 978-80-262-1026-9.
102. VETEŠKA, Jaroslav (ed.). *Vzdělávání dospělých 2017 – v době rezonujících společenských změn = Adult Education 2017 – in times of resonant social changes: proceedings of the 7th International Adult Education Conference, 11-12th November 2017 Prague*. Praha: Česká andragogická společnost, 2018. 296 s. ISBN 978-80-906894-2-8.
103. VETEŠKA, Jaroslav (ed.). *Vzdělávání dospělých 2016 – východiska a inspirace pro teorii a praxi = Adult Education 2016 – bases and inspiration for theory and practice : proceedings of the 6th International Adult Education Conference, 13-14th December 2016 Prague*. Praha: Česká andragogická společnost, 2017. 377 s. ISBN 978-80-905460-6-6.
104. Vlázky ETS a MERKUR. [on-line]. *Historie železnice na našem území*. [cit. 2019-10-28]. Dostupné z www: <https://vlacky-ets-a-merkur.webnode.cz/historie-zeleznice-na-nasem-uzemi/>
105. VRBOVÁ, Alena. František Křižík: Ze života a díla významného českého vynálezce v kontextu podnikání a samosprávy období 1868–1941. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Katedra PVH a archivního studia, 2007. Vedoucí práce Jiří Šouša.
106. VŠB Ostrava. [on-line]. *Vývoj dopravy a dopravních sítí*. [cit. 2019-10-30]. Dostupné z www: [kds.vsb.cz › krivda › www-di\(vb3-dos\) › 01-vyvoj-dopravy](http://kds.vsb.cz/krivda/www-di(vb3-dos)/01-vyvoj-dopravy)
107. VŠB-TU Ostrava. [on-line]. *Historie a současnost železničních staveb*. Vzdělávací modul. [cit. 2019-10-28]. Dostupné z www: <http://projekt150.ha-vel.cz/node/80>
108. WAIC, Marek, *Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace*. Praha: Karolinum, 2013. 211 s. ISBN 978-80-246-2259-0.

109. WAIC, Marek. *Tělesná výchova a sport v politickém životě meziválečného Československa*. 2., rozšířené a upravené vyd. Praha: Univerzita Karlova, Karolinum, 2018. 308 s. ISBN 978-80-246-3952-9.